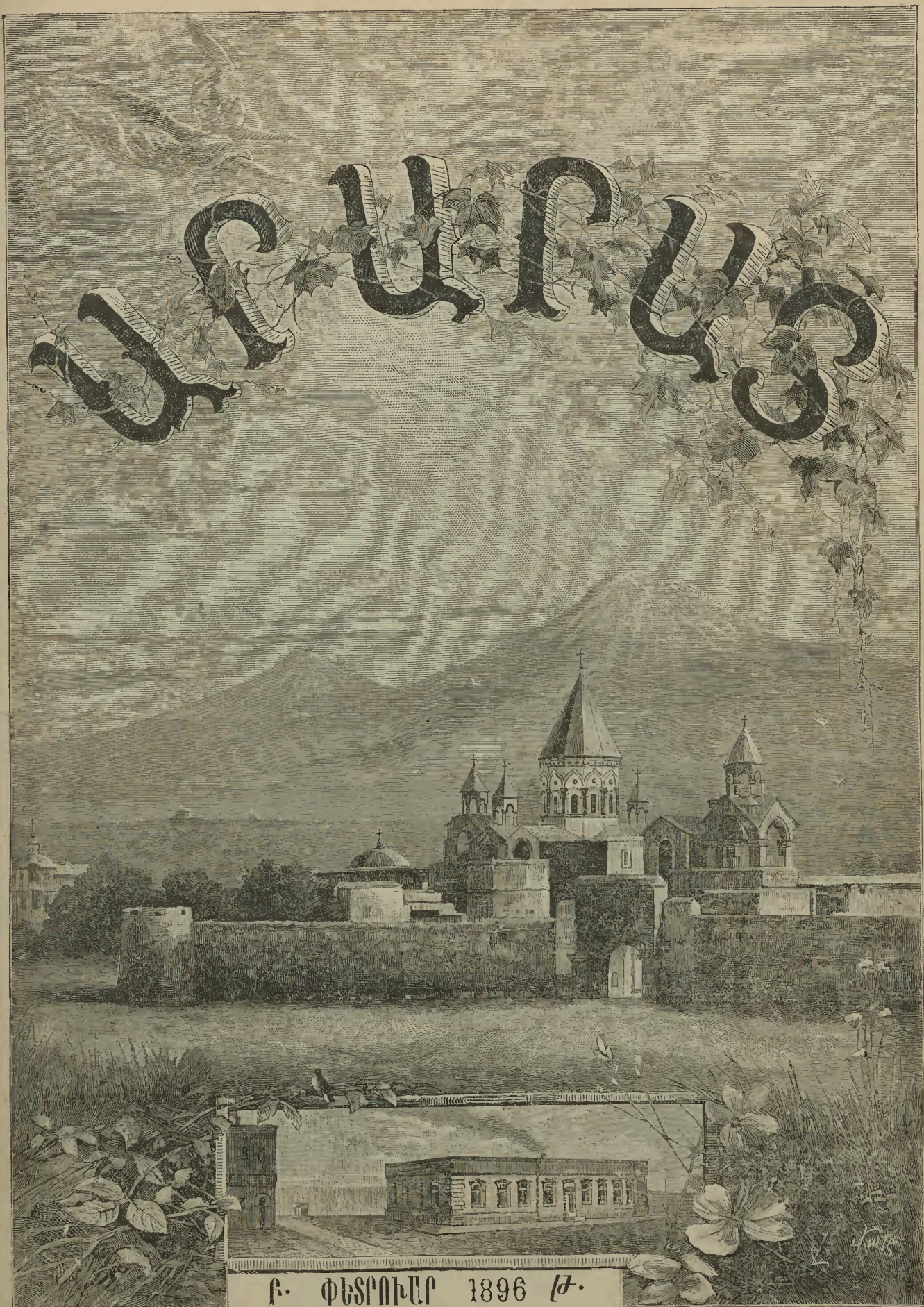

Բ. ՓԵՏՐՈՒՆ 1896 թ.

Հ Բ Ե Մ Ե Ն Ե Բ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Չ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՈՂԻԿՈՍԻ

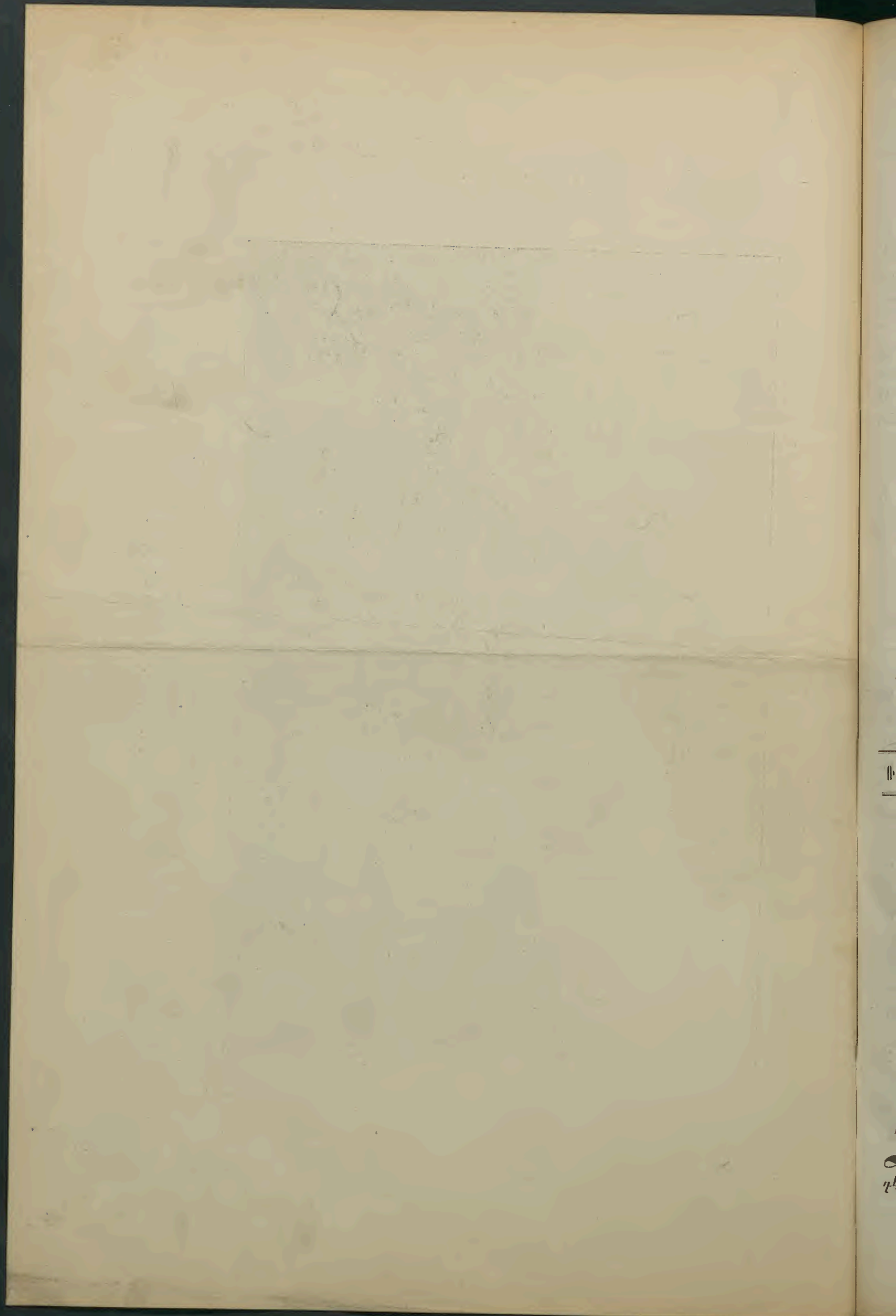
Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ն Հ Ա Յ Ո Ց

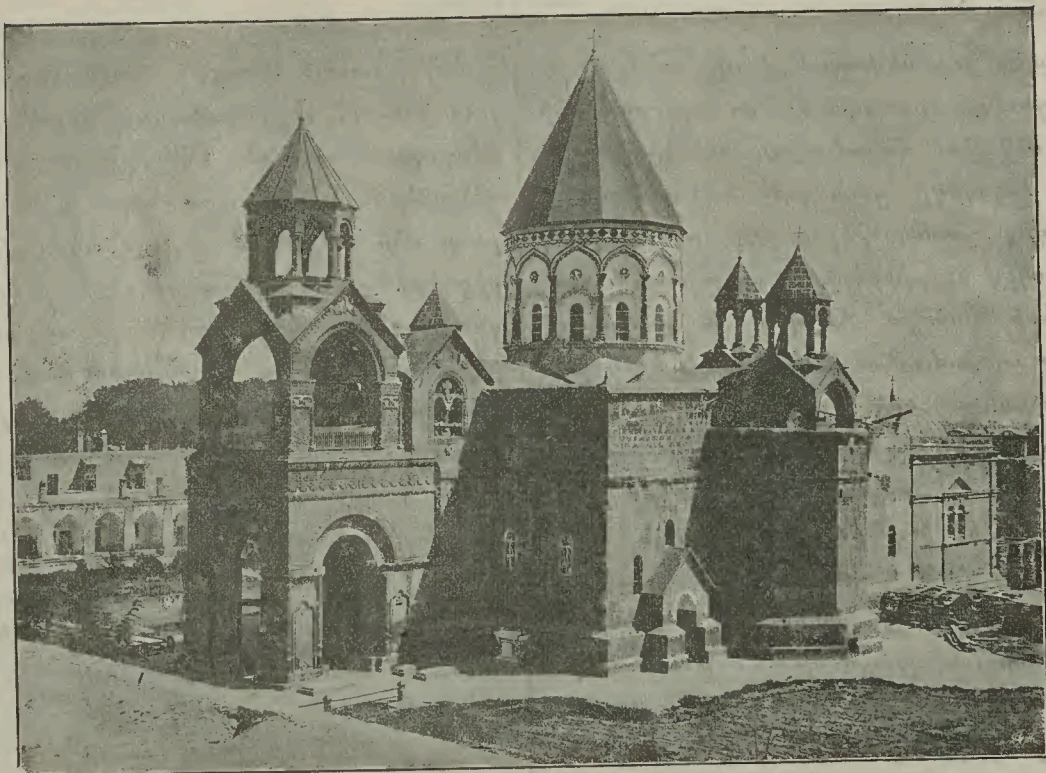

ՏԱԹԵՒՈՒ ՎԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

Մ. Փափազեանի Լուսանկարից

1896 թ. „ԱՐԱՐԱՏ“ № 2

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ՄԱՆԿԱԿԱՐ-
ԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՏՕՆԱԿԱՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Թ Յ Խ Դ • Ի Թ • Տ Ա Ր Ի • Հ Ա Մ Ա Ր Ե Ր Գ Ր Ա Ր Գ Ք ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1896 Թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ.

«Արդ՝ ո՞վ մեկնեսցէ զմեզ ի սիրոյն Քրիս-
տոսի. նեղութիւնն թէ անձկութիւնն, թէ հալա-
ծանք, թէ սո՞վ, թէ մերկութիւնն, թէ վիշտք,
թէ սո՞ւր»:

Հոռմ. Ը. 55:

«Եայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախ-
տել, ոչ հրեշտակք եւ չ՝ մարդիկ, ոչ սո՞ւր, ոչ
հո՞ւր, ոչ ջո՞ւր, ոչ ամենայն զինչ եւ նն դառն
հարուածք»:

Եղեշէ. Միաբ. Թուղթ:

2 եզ, ո՞վ պանծալի նախնիք, այս տառա-
պանքի օրերում մեր մարած աչքերը
դէպի ձեզ են դառնում, որոնց կուրծքի տակ

այդպէս ուժգնութեամբ արձագանք էր տալիս
առաքելական սուրբ պատգամը. որոնց սրտե-
րում Քրիստոսի սէրն այդ սքանչելի ոգեւո-
րութիւնը ներշնչել, ի մի համաշունչ միա-
բանութիւն ձուլել կարող էր, որոնց հոգին
այդչափ աննկուն՝ այդչափ անդրդուելի էր
հաւատը: Նեղութիւն եւ հալածանք եւ մեր-
կութիւն վիշտք պաշարել են, աւանդ, ներկայ
սերնդին եւս, նորան եւս սպառնում են սո՞յն ու
սուր. բայց ո՞ւր, ա՛խ, ո՞ւր է այն հաւատը,
որի վերայ հաստատուած՝ նա եւ արհամար-
հէր ամէն սպառնալիք ու դառն հարուած-
ներ, ո՞ւր է այն սէրը, որ անխարդախ մար-

գարտի պէս իւր սեփական փայլն ունի նաև խոր անդունդի յատակում, որ այս ողորմելի վիճակի մէջ իսկ հալածական ու կարթակոտոր մի ժողովրդի ցիրուցան անդամներին ի մի համայնք համախմբել կարող էր՝ սփոփեալ ու յուսալից ներքինների և պատկառելի արտաքինների համար։ Օրեղ և փարթամ աշխարհը արհամարհում է նորան, և եթէ շատերի արգահատանաց առարկան է նա այժմ՝ պատճառն աւելի նորա անծայր թշուառութիւնն է, քան սեփական արժանիքը. վերանորոգուել են կարծես այն սև օրերը, երբ ասորուց իսկ վատ հայն էր համարուած, և մե՛նք ... մեր ինքնազիտակցութիւնը մեր ազգային պատուոյ զգացումը ... ո՛ւր ես, ախ, անպարտելիդ Ահհան. ո՛ւր է Ղևոնդների և Արդանների այն հրաբորբոք հոգին ...

Սակայն մի՛թէ յիրաւի ձեր հարազատ սերունդը չենք մենք, և նոյն անմահական փշեայ պսակը չէ՞, որ այսօր ևս զարդարում է Հայի ճակատը. Ղևոնդի շառաւիղներ չէ՛ն մի՛թէ այն մորթեղեր՝ քահանաները, Ահհանի եղբայրներ՝ իրենց մօր գրկում խեղդած կայտառ մանուկները, մի՛թէ մի խումբ ուրացողների և օտարածնունդ ստահակների նենգամիտ արարքը նսեմացնում է հայութեան փառքը և նորա անհամար վերքերից կաթող ծործոր արիւնը պակաս կարմիր, պակաս սուրբ, պակաս բեղմնաւոր է քան, որ երբեմն Տղմուտի ափերը ներկեց։ «Իշխանք աշխարհիս այսորիկ» այդ փառքը չեն ճանաչում, «ղի թէ էր ծանուցեալ, ո՛չ արդեօք զՏէր փառացն ի խաչ հանէին»։ քրիստոնեայ կոչուած աշխարհի համար իսկ ոսկու և բեհեզների մէջ ձօնացողն է փառաւոր և պատուական, սրով և հրազինիք գօտեւորեալը զօրեղ և պատկառելի։ Եւ մինչ, ո՞վ նախնիք, այդ աշխարհը թոյլ է տալիս առանց սոսկալու նախատանօք կշտամբել, նորանոր հարուածներով քարկոծ անել խաչի բեռան տակ ընկած նահատակին, ոտնակոխ տրորել, մինչև իւր վերջին շունչը փչէ՝ դուք եղէք մեզ օրինակ և քաջալեր, համբերութեամբ տանելու այդ ծանր

-բեռը, օտարի փառքին նախանձորդ չլինելու։ Ընմահ Արդանանք, ձեր յիշատակը թող զարթեցնէ մեր մէջ որդիական սիրոյ ամենաջերմեռանդ զգացոյ մներ և մենք սովորենք մեր հարազատ մօր խանդակաթ աչքերից կաթած մի շիթ արցունքն աւելի բարձր գնահատել, քան աշխարհիս բոլոր մարգարիտներն ու գանձերը. կենքի ու մահուան ասպարիզում ձեզ առաջնորդող խաչի դիօշը թող շարունակէ առաջնորդել և մեզ. այն երկնային իմաստութեամբ լուսաւորուած լինին մեր մաքերը, որ ուսուցանում է ի Տէր միայն պարծիլ. այն անմահական հաւատով ջերմանան մեր սրտերը, որի դէմ անզօր են հրեշտակք և մարդիկ, սուր և հուր, և ջուր, եւ ամենայն դառն հարուածք։

Կ. Վ.

ԾԱՂԿԱՔԱՂ, ՍՊԷՕՐԶԸՆԻ ՔԱՐՈՋՆԵՐԻՑ.

Մեր ժամանակի քարոզների իշխանն է կոչուել անգլիական բապտիստների այս հովիւը, որի քարոզներից մէկն իբրեւ նմուշ տրււած պարբերիք 1895-ի «Արարատ»ի թ. 11-ում։ Ոչ ոք մեր ժամանակակից քարոզիչներից Սպէօրժընի պէս չէ ըմբռնել մեր դարու մեղքերն ու թոյլ կողմերը, կարիքներն ու թշուառութիւնները, ձգտումներն ու միտումները, նորա արտաքին փայլն ու նշոյլները։ Նրա գլխաւոր արժանիքն այն է, որ մեր դարը ճանաչելով՝ կարողացել է այնպէս քարոզել, որպէս ոչ ոք չէր կարողացել։ Նա գիտէ մեղքերը կշտամբել, կարիքների բարձման դարմանը գտնել, մոլորեալներին աչք ցոյց տալ և աշխարհիս անցողական փայլից միւս կողմը ուղղել մեր հայեացքները դէպի յաւիտենական արշալոյսը։ Նրա քարոզական կորովն ու ազգեցութիւնն այնքան մեծ է, որ ապշեցրել է ամէնքին և արժանացրել «քարոզիչների իշխան» պատուանուան։

Այս ազաշխարութեան օրերին, երբ

միջխարութեան կարօտ ժողովուրդը Հայաստանեայց եկեղեցիներէ բեմից քարոզներէ և սպառումս մենք աւելի լաւ նուէր կարող չենք տալ մեր քահանաներին, քան եթէ Սպէօրջընի քարոզներէց քանի մի ծաղկաքաղ: Քրիստոնեայ աշխարհին ամենուրեք ծանօթ են նրա քարոզները, որոնք բազմաթիւ լեզուներով թարգմանուած են: յոյս ունենալով որ Սպէօրջընի քարոզներէց շուտով հայերէն ևս կը թարգմանուին, մենք առայժմ այս ծաղկաքաղներով ենք գոհանում:

Ա.

Աշխարհային զբօսանք:

Մի քանիսը ձեզնից քրիստոնեայ չեն, այլ աշխարհի որդիք: սակայն այդու դրանք երջանիկ չեն: Եթէ դուք կարծում էք աշխարհային լինելով զուարճութիւններ կը գրտնէք, ես ձեզ կը կամենայի մի անձի օրինակըն յիշեցնել, որ այդ մասին աշխարհս կատարելապէս փորձել է: զա է Սողոմոն իմաստունը, որ մարդուս սրտի ցանկացած ամէն հարստութիւններն և մի դիւի մէջ ամբողջութեւ կարող բոլոր իմաստութիւնն ունէր, բայց այդու ամենայնիւ թէ աղքատ էր և թէ տխմար: Նա աշխարհս տակն ու վրայ արաւ զուարճութիւն փնտռելով, բայց էլի չգտաւ: Մի առ ժամանակ նա իւր խելքն ու միտքը ճարտարապետութեան տուաւ, կառոյց հրաշալի պալատներ, բայց երբ այդ ամէնը շինեց վերջացրեց, առաց նա՝ «ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն է»: Առաւ նա իւր բոլոր գրքերն ուսումնասիրեց եռանդով, բայց երկար ժամանակ դրանց վրայ գլուխ կոտրելուց յետոյ, առաց՝ «Շատ զրքեր յօրինելը վերջ չունի» եւ շատ ուսանելն յոգնեցնում է մարմինը: Նա փորձեց զուարճանալու երգիչներով և երգչուհիներով և թագաւորներին մատչելի զբօսանքներով, բայց երբ այս ձևով մարդկային ընթերցան ծայրագոյն սահմանի չափ զուարճացել էր, առաց՝ «ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն

է»: Նա ամէն ինչ փորձեց և աշխարհային զբօսանքներն այնպէս խաբուսիկ գտաւ, որպէս Սողոմի խնձորները, որ տեսքով սիրուն են, բայց ձեռք դիպելուն պէս մոխիր են դառնում: Այ մի բան երկնքի տակ և ոչինչ ի վեր քան զերկինս կարող է մարդուս երջանկացնել, ով առանց Աստուծոյ է, թող որոնէ ինչքան կ'ուզէ: Առանց Աստուծոյ կարող էք դժոխք ստեղծել, սակայն երկնք ոչ երբէք, արեք ինչ որ կ'ուզէք: Խնդրում եմ քեզ, ով երջանիկդ, երբ յոգնել ես աշխարհիցս և բոլոր բաներից զզուած ես, եթէ դու մի չոր տերեւ ես, թէպէտեւ ոչ քառասուն տարեկանից վեր, խորհիր որ մի տեղ կայ, ուր քո սաղարթը կրկին կարող է կանաչել: Եթէ դու կամենաս Տիրոջը միշտ աչքիդ առաջն ունենալ, այն ժամանակ միշտ խաղաղութիւն կը գտնես Նորանով:

Բայց թերեւս կարիք կայ, որ ես ձեզնից նրանց ականջին խօսեմ, որոնք կատարելապէս երջանիկ են աշխարհիս վրայ: Խոստովանում եմ, ես չեմ նախանձում ձեզ, սակայն ես սիրով եմ լսում երբ դուք միշտ կրկնում էք և պատմում թէ որպիսի երջանկութիւն է ընձեռում աշխարհս:

Տեսէք սակայն՝ թէ որպիսի անկայուն սիւների վրայ են կանգնած ձեր այդ զառանցական ամրոցները: Դուք առողջ էք, այս է ահա ձեր երջանկութեան հիմքը, ձեր մարմնու գործարանները կարգին են, և դուք զուարթ էք: Բայց դիցուք թէ դուք հիւսնդացաք, ի՞նչ կը լինի այն ժամանակ, եւամ դիցուք թէ ձեր այդ սակաւ սպիտակ մազերը բազմանային շուտով, ուր կ'երթայ ձեր զուարճութիւնը: Կամ թէ ձեր հարստութիւնը թեւ տունի և թռչի, այն ժամանակն ի՞նչ պէտք ունիք: Կամ եթէ դուք Տիրոջ գառաստանի առաջ կանգնելու լինիք, հապաւնայն ժամանակը: Ով մարդ, թող այդ տկար հիմունքը, զա չարժէ, որ դրայ վրայ դնես քո յաւիտենական յոյսը: Դու կը նմանես այն մանկանը, որ իր տունը շինում է աւաղից ծովի ափին. մակընթացութիւնը գալիս է,

ով մանուկի թող աւաղն ու փախի՜ր ալիքներէց: Ահա ժայռը, որի վրայ դու ծանր քարերով քեզ համար յաւիտենական տուն կարող ես կանգնել, երջանկութեան մի դղեակ, որ երբէք չի կործանուիլ: Գնա՛ւ և մերձեցի՜ր Տեառն:

Բ.

Անառակ որդիք.

Ջարմանալի է որ մեր ժամանակներում անառակ որդիք շատացել են, որ քրիստոնեայ ընտանիքներում անուներ կան, որ սիրով չեն լսուում: Սպէօրջընը գիտէ՛ այդ և ցոյց է տալիս դրա տեղը:

Անի՛ք արդեօք մի որդի, որ ձեր տունը թողել, հեռացել է: Արդեօք նա մի կամակոր, վաղցած երիտասարդ է, որ չէ կարողացել գիմանալ քրիստոնեայ ընտանիքի կարգ ու կանոնին: Յաւալի է, շատ ցաւալի է այդ, սակայն մի վհատիք, յուսահատութեամբ մ'մտածէք նրա մասին: Դուք չը գիտէք թէ ո՛ւր է նա, բայց Տէրը գիտէ. դուք նրան չէք կարող հետեւել, սակայն Աստուծոյ Հոգին կարող է այդ: Չի՛նք նա ուղի է ընկել դէպի Չինաստանի ամուսնքը, դէպի Շանգայ: Ահ, երեւի այնտեղ մի Պօղոս կը լինի, որ նրա դարձնելու ուղիղ միջոցները կը գտնէ. և որովհետեւ այդ Պօղոսը չկայ Անգլիայում, ուստի ձեր որդին այնտեղ է գնացել: Այս պատճառով Աստուած թոյլ է տալիս որ շատերը իրենց յամառութեամբ հեռանան, որպէս զի նա դուրսըն այն շնորհաց արժանանայ, որ պիտի ներգործեն նրա երջանկութեան վրայ, որ շատ ծովագնացներ վայրենի, անհոգ, Աստուծոց, Քրիստոսից զուրկ են եղել և ի վախճանի գտնուել են օտարութեան մէջ, մի սրէէ հիւանդանոցում: Ո՛հ, եթէ նրա մայրը գիտենար, որ նա գեղին տենդով տառապում է, ի՛նչքան կը տրամէր նա, որովհետեւ պիտի հետեւցնէ, որ իր որդին Հաւանայում և կամ այլուր պիտի վախճանի և երբէք պիտի չգառնայ: Սակայն հէնց

այդ հիւանդանոցումն է, որ Տէրը կամենում է նրան այցելել... Դու չգիտես, ո՛վ խանդավաթ մայր, դու չգիտես, որ մի երիտասարդի պատահած մեծագոյն չարիքը յաճախ ամենամեծ բարիքն է նրա համար: Երիտասարդ աղնուականներին և հարստի որդիանց ձիարշաւներին և այլ պօսանքներին մասնակցելիս տեսնելով երբեմն մտածել եմ. «Արդարեւ, այս մի սարսափելի վատ բան է. սակայն դա կարող է նոյնպէս և բարիք լինել, երբ դրանք իրենց դրամները վատնեն կարեցածներին չափ շուտով, և ապա երբ մուրացկանութեան հասնեն, պիտի նմանին առակի մէջ յիշուած երիտասարդին, որ իւր հօրից բաժանուեց: Երբ նա ամենայն ինչ սպառեց, մեծ սով ընկաւ այն երկրում և նա սկսաւ նուաղել, այն ժամանակ մտածեց նա. «Վեր կենամ և հօրս մօտ երթամ»: Թերեւս այն հիւանդութիւնը, որ յաջորդում է անառակութեան, թերեւս աղքատութիւնը, որ մի դրահաւորուած մարդու նման շուայլութիւնից և անառակութիւնից յետոյ գալիս է, սէրն է միայն մի այլ ձեռով, որ ուղարկուած է մեղաւորին ստիպելու խելքը գլուխն հաւաքելու, իւր ճանապարհներն ընտրելու և ողորմած (Աստուծուն որոնելու):

Գ.

Իսկական դարմանը.

«Չարը բարեփոխելու, ինչպէս անկեալ գըլորեալին ոտքի կանգնեցնելու համար շատ միջոցներ են փորձում աշխարհիս երեսին, և այդ ամէնին, ինչ չափով դրանք հաստատուն հիմք ունին, յաջող ելք ենք մտղթում: Սակայն լաւ պահեցէք ձեր մտքում հետեւեալ խօսքերը. որպէս զի արեւոյդը կատարելապէս բարեփոխուի, պէտք է մի նոր սիրտ ստանայ, անառակին ճշմարտապէս ոտքի կանգնելու համար պէտք է մի նորոգում խոհականութիւն: Անկեալ կանայք երբէք չեն սրբուիլ վարակիչ ախտերի մասին գրուած օրէնքներով... Այդպիսի օրէնքներով կանացիութիւնը աւելի ևս խորագոյն անդունդը

կը գլորուի: Անառակը պէտք է սրբուի Փրկչի արիւնով, այլ կերպ նա չէ կարող մաքրուիլ: Ընկերութեան ստորին կարգը երբէք այլ կերպ առաքինութեան, չափաւորութեան և մաքրութեան լոյսը չի հանուիլ առանց Քրիստոսի և Նորա աւետարանի: Թող ուրիշները գործեն ինչ կամենան, բայց քան լիցի որ ես բացի Յիսուսի Քրիստոսի խաչից ալ բանով պարծենամ: Ես տեսնում եմ որ քանի մի եղբայրներ մոլութեան ծառից ճիւղերը կամենում են փայտէ սղոցով կտրել, մինչ աւետարանը տապարը դնում է ծառի արմատին չարութեան ամբողջ անտառում և երբ աւետարանը մեր սրտերում իւր իսկական տեղն է գրաւում, այն ժամանակ կայինը կորատում է բոլոր թունաւոր ծառերը (Upas-bäume) միանգամից, և զրանց փոխանակ աճում են եղևնիներ, փեկոններ և տօսախոնքեր, որպէս զի զարգարեն մեր Տիրոջ տան փառաւորութիւնը:

Աւետարանը գեռ չէ կորուսել իւր հին զօրութիւնը, այլ ընդհակառակն ուր քարոզում է հաւատով, այնտեղ դեռ ևս յաղթող է ճակատամարտներում: Տուէք մեզ աղատ ասպարէզ, մի բաց Աստուածաշունչ և մի լուրջ լեզու, և ժողովուրդը գեռ ևս կը շարժուի և ամբողջ կ'երկրպագէ մեր արքային: Մըք տեսել ենք մի քանիսին, որոնց մէջ մեղսական սովորութիւնները խոր արմատ էին ձգել, բայց որոնք իրենց հին մեղքերից բաժանուեցան: Նայեցէք, ահա զօրաւոր շրնորհաց հրաշք: Մեղաւորն իւր մեղքերի մէջ ծերացել է, նա նման է մի կաղնու, որ հազարաւոր արմատներ է ձգել երկրի մէջ: Այդ կաղնին արմատահան անել և մի այլ տեղ տնկելն անհնարին է թուում: աւելի զիւրին կը լինէր այդ ծառը կտրելը, սակայն Աստուծոյ հզօր ձեռքը բռնել է այդ ծառից, նրան թափահարելով անց է կացրել մեղքի ճանաչողութեան միջոցով և վերջապէս խելքի բերելով իւր իսկ արմատներով տեղահան է արել, այնպէս որ այն տեղը, որ առաջ նրան ճանաչում էր, այլևս չէ ճանաչում: Տէ-

րը կարող է լեռները ճեղքել և ծովը հերձանել, ուստի և նա կարող է մարդկանց ևս իրենց սիրելի դարձած մեղքերից բաժանել և ուսուցանել, որ աւելի սիրով կտրեն իրենց աջ ձեռքը, հանեն իրենց աջ աչքը, քան թէ մեղքի մէջ կորնչեն: Արդարեւ, ո՞վ Տէր, հզօր է քո բաժակը:

Պ.

Գիտութիւն և հաւատ.

Հայոց աղքատիկ գրականութեան մէջ յայտնի մանկական գրքերի հեղինակ զոկտօր Հոֆմանը, որին մանկանց բարեկամ մականունն են տուել, մի մտահարուստ գիտնական և հաւատացեալ քրիստոնեայ էր. նա իւր համար տապանագիր է ընտրել հետեւեալ խօսքը. «Ճշմարիտ գիտութիւնը դէպի հաւատն է առաջնորդում»: Մեր դարը գիտութիւններով և կրթութեամբ ճոխացած է. զուսաւորութիւն, բառը շատերին է գրաւում և մագնիսի նման դէպի ինքը ձրգում: Բայց չենք կարող չիստատմանել, որ շատերի համար իրենց գիտութիւնը նրանց աչքերը ծածկող մի վարագոյր է, որ արգելում է նրանց հաւատոյ աշխարհը տեսնելու: Ապէօրջըն այսպէս է խօսում մի անձի հետ, որին գիտութիւնն և իւր ստացած բարձր կրթութիւնը արգելք է լինում հաւատաւու: «Տիրոջ մի գառիւր մարդկային դատողութեամբ: Իմացիր, ո՞վ մարդ, որ նա մի վրտակ չէ, որ կարող լինիս նրա խորութիւնը չափել, և ոյժը հաշուել, նա մի անյատակ և անծայր ծով է, որի մէջ բոլոր քո մըտքերդ կը խորատուղուին, եթէ ձեռնարկես այն չափելու: Մտածիր հետեւեալի մասին, եթէ կամենում ես աւետարանի վրայ դատաստան կարգալ, շատ շուտով կը մօլորուիս, որովհետեւ քո գնահատութեան եղանակը բնականաբար սխալ պիտի լինի. քանի որ դու դատում ես միայն ըստ այնմ, ինչ որ գիտես և ինչի հմուտ ես, մինչ Աստուած անվերջ է և ի վեր քան զամենայն, ինչ որ դու գիտես և հասկանալ կարող ես: Ապա, ո՞վ

սիրելի թոյլ տուր քեզ յիշեցնեմ որ դու օտար ես աւետարանից և որ դու այդ հէնց իւր տարօրինակութեան պատճառով կարող ես դատապարտել որովհետեւ պարզ է որ այդ բանում շատերն են մոլորուել: Հրեաները որոնք Փրկչի ժամանակ էին ապրում լսեցին եղած քարոզիչներին ամենամեծին, սակայն նրանք չհասկացան նրան: Դրա պատճառը քարոզի մթութիւնը չէր որովհետեւ պեռւեւ ոչ մի մարդ այնպէս չէր խօսել ինչպէս սա, բայց էլի սխալ հասկացան նրանք ամենայն ինչ, որ նա ասում էր: Դրանցից մի քանիսը հանձարեղ մարդիկ էին և լաւ կրթուած: Մանաւանդ մէկը կար, որ գլխաւորներէն էր, մի ուսեալ գիտնական հրէից մէջ—նա էլ այդ բաները չհասկացաւ և երբ Փրկիչը նրան ասաց. «Եւրպ պիտի նորից ծնուէք», այդ խօսքը բառացի հասկացաւ, նա չկարողացաւ այն խորհրդաւոր փոխակերպութիւնն հասկանալ, որ Փրկիչը կամենում էր նկարագրել: Արդ, եթէ Նիկողիմոսը և նրա նման շատերը չգիտէին այդ հնարաւոր չէ, արդեօք որ դու էլ այդ խորհուրդն ըմբռնած չլինիս և մինչև այժմ այդ խորհրդին չտիրացած: Թերեւս դու մի շատ ուսեալ և առանձին ձիրքերի և տաղանդների տէր մարդ ես: Սիրեցեալդ իմ եթէ կան այնպիսիք, որոնք աւետարանի ճշմարիտ իմաստը չհասկանալու վտանգի մէջ են, դրանք հէնց այնպիսիքն են, ինչպէս դու ինքդ: Տարօրինակ է, կասես դու, որ ես այս նկատողութիւնն անում եմ: սակայն դա հիմնուած է իրողութիւնների վրայ: Այս աշխարհի գիտուններից շատերը չեն, որ Քրիստոսիցն են ուսանում... Ահ, ճշմարիտ էր ս. Օգոստինոսի նկատողութիւնը որ ասում էր. «մինչդեռ գիտունները խաբարափում են մղուկը (գրան բռնելու տեղը) գտնելու, պարզամիտներն ու աղքատները մտել էին արդէն արքայութիւն: Սրտի պարզութիւնն աւելի է օգնում աւետարանն հասկանալու, քան թէ մտքի կրթութիւնը: Ուսանելու պատրաստ լինելն աւելի լաւ ունա-

կութիւն է, քան թէ ուսուցանել կարողանալը: Քո աստուածաբանութեան վարդապետի աստիճանգ խոչընդոտն կը լինի քեզ աստուածաբանութիւնը հասկանալու և գոտական գիտնականութեան աստիճանգ, որ ձեռք ես բերել, աւելի կը դժուարացնէ այն հասկանալու, ինչ որ խեղճին մէկը, թէպէտ և տգիտութեան մէջ թաղուած, բերան գիտէ: Որովհետեւ այս յայտէս է, ուստի ես քեզ չեմ նախատում ո՛վ սիրեցեալդ իմ երբ ասում եմ որ գուցէ ցարդ աւետարանի վերաբերութեամբ մոլորութեան մէջ ես եղել և որ դու այս պատճառով եթէ երբ և է քեզ այդ տուի, լաւ կ'անես, որ նրան արժանի ունկնդրութիւն ցոյց տաս և չըխոտես այն պատճառով, որ քեզ նորանշան է թուում»:

Թարգմ. գերմ. Ն. Զ.

ՆՇԽԱՐԵՐ ԱՄԵՆԱՀԻՆ ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՀԱՅՐԵՐԻ ԳՐՈՒՄՆԵՐԻՑ.

Արարատի անցեալ համարի հետ հրատարակած յաւելուածի մասին խօսելով՝ մենք առանձին ուշադրութիւն հրաւիրեցինք Հիպոլիտին ընծայուած վկայութիւնների վերայ: Ստորև յառաջ ենք բերում 4 մանր հատուածներ նոյն Հիպոլիտի անուամբ, որոնք հայերէն առաջին անգամ են լոյս տեսնում: Իսկ թէ արդեօք նոքա համապատասխան են բնագրի լեզուով կամ ուրիշ մի թարգմանութեամբ մինչև այժմ եղած որ և է հրատարակութեան՝ այդ որոշելու համար պակասում են մեզ աղբիւրներ: Հիպոլիտ առաքելական ամենանշանաւոր հայրերից մէկի՝ ս. Իրենէոսի (մեր ձեռագրների և տօնացոյցի մէջ՝ Երանոս հետեոյ առաքելոց) աշակերտն էր և իբրև երէց, Հռոմում Գ. դարի սկզբին անցաւ մի կուսակցութեան գլուխ, որ Զեփիրին (199 թ.—217 թ.) և Վալլիստ (217—222) պապերի հակառակ պահանջում էր խիստ վարուել քրիստոնէութիւնն ուրացողների և ծանր մեղքերի, յատկապէս անառակութեան մէջ ընկնողների հետ՝ բանադրելով նոցա և ոչ մի պայմանի ներքոյ կրկին եկեղեցւոյ գիրկը չընդունելով: Այս վէճը, որ եկեղեցւոյ ուրիշ մասերի մէջ ևս յարուցուել է և Գ. դարու գլխաւոր աղանդների պատճառ եղել,

Հռոմում այս ժամանակ այնքան զօրացաւ, որ Հիպպոլիտ իւր կուսակիցներէ կողմից հակաթոռ եպիսկոպոս ընտրուեցաւ: Բայց երբ նա 235 թ. Մաքսիմինոս Թրակացի կայսեր հանած հալածանքի ժամանակ Հռոմի իսկական եպիսկոպոս Պոնտիանոսի հետ միատեղ Սարգիսիա աքսորուեցաւ և կնքեց այնտեղ իւր կեանքը: Ըստ աւանդութեան երկուսի նշխարներն էլ Հռոմ բերին և միասին թաղեցին՝ երկուսին ևս սրբոց կարգը դասելով: 1551 թ.-ին նոցա վկայարանի տեղում գտնուեցաւ մի արձան, որ ներկայացնում է Հիպպոլիտին՝ եպիսկոպոսական աթոռի վերայ նստած, իսկ աթոռի ետեւին արձանադրուած են բոլոր նորա գրուածներէ անունները: Ինչպէս նաև 16 տարուայ համար կազմած զատկական տօմարը: Այս գրուածներէ, որոնց բազմութեամբ և ճոխութեամբ Հիպպոլիտ իւր ժամանակակից Որոգինէսի * հետ կարող էր համեմատուել, մեզ սակաւ մնացորդներ են միայն հասել: Սոցա մէջ նշանաւորներն են Ռոբերտ Գեմին գրուածքը, մեկնաբանական ծանօթութիւններ Գանիէլի մարգարէութեան մասին (երկուսից ևս հայերէն հատուածներ կան, թէև կասկածելի վաւերականութեամբ), ջատագովութիւն Նոյեմ աղանդաւորի դէմ: մանաւանդ Philosophumena կոչուած գործը, որ զանազան աղանդների դէմ է ուղղուած և առաջ Որոգինէսի աշխատութիւն էր համարուում: Բայց վերջերս ստուգուեցաւ Հիպպոլիտին լինելը: Մեր հատուածները կարող են այս վերջին հեղինակութիւնների մէկն ու մէկից առնուած լինել: Երկրորդը դէպք եթէ նոքա վաւերական են՝ պէտք է կապ ունենան անշուշտ մի խնդրի հետ, որ շատ է զրազեցրել Հիպպոլիտին:

Բ. Գարում գեո. ս. Երրորդութեան գաղափարը քրիստոնէական հանգանակների մէջ արտայայտուում էր գրեթէ նոյն բառերով, ինչպէս աւանդել է այն ինքը Փրկիչը իւր աշակերտներից բաժանուելիս (Մատթ. ԻԷ. 19): Այդ գարու վերջերին յայտնուեցող Միլետացի աղանդաւորներն եղան զխաւոր պատճառը, որ այդ գաղափարը նորանոր բացատրութիւններ ընդունելով՝ հետզհետէ այնպիսի ձևակերպութիւն ստացաւ, ինչպիսին տեսնում ենք Նիկիական հանգանակի մէջ: Միլետացիականների ընդհանուր ձգտումն էր ոչ մի բաժանումն թող չտալ աստուածային միութեան մէջ: Բայց իրենց տարբեր հայեացքներով նոքա երկու ճիւղերի են բաժանուում: Առաջինի հեղինակն է Թեոդոտոս խաղախորդը, որ կոչւում էր Թեոդոտոս հասարակ

մարդ էր համարում: Մկրտութեան ժամանակ աստուածային զօրութեամբ օժտուած, ուստի և հրաժարուում էր Նորան Աստուած անուանելուց: Իննանական թուականներին Հռոմ դալով նա բանադրուեցաւ Վիկտոր եպիսկոպոսից, բայց բազմաթիւ հետեւողներ ունէր, մանաւանդ գիտնականներից, որոնց վերջինը (մօտ 230—240 թ. ներին) հերձուածների պատմութեան մէջ ամէնից յայտնին՝ Արտեմիդն է: — Հիպպոլիտ գործ է ունեցել աւելի միւս ուղղութեան հետ, որ և հայրապետի ազանդ է կոչուում և որի առաջին ներկայացուցիչն էր Փոքր Ասիացի (ըստ աւանդութեան Ջմիւռնացի) Նոյետը: Նորա երկու աշակերտները՝ Էպիգոնոս և Կլեոմինէս, Ջեփիւրին պապի օրով Հռոմ եկան և նորան, ինչպէս առաւել նորա յաջորդ Կալլիստին, իրենց կողմը ձգելով՝ համայնքի մեծ մասի մէջ տարածեցին իրենց ուսումը: Այդ ուսման համաձայն Հայր Աստուած ինքն է, որ իբրեւ Գրիստոս յայտնուել, ծնուել և չարչարուել է՝ նոյն անտեսանելի և յայտնեալ, անձին և ծնեալ, անչարչար և չարչարեալ, այնպէս որ Յովհաննէս աւետարանչի բառով՝ մասին ասածները իբրեւ պատկերաւոր խօսքեր պէտք է միայն ընդունել: Մօտ 215 թ. ին Հռոմում այս ուղղութեան պարագլուխ եղաւ Սաբէլ, ըստ աւանդութեան Լիբիացի, որի անունը պատմութեան մէջ մնացել է իբրեւ այս ազանդի իսկական ներկայացուցիչ: Իւր նախորդների ուսման վերայ նա միայն այն կէտն է աւելացրել, որ ս. Հոգին ևս ոչ առանձին անձն, այլ նոյն Աստուծոյ մի քիչ է համարուում այստեղ: Ինչպէս Աստուածը Հօր դիմօք գործել է իբրեւ Արարիչ և Օրէնստու, Որդու դիմօք իբրեւ Փրկիչ, Համարածուցից յետոյ իբրեւ ս. Հոգի: — Հիպպոլիտ սոցա բոլորի դէմ էլ գրուածներ ունի ուղղած, որոնց մասունքը կարող են լինել և ներկայ հատուածները, ինչպէս և վերջինի մէջ յիշուում է Սաբէլի անունը: Կասկածելի են այստեղ գուցէ ս. Երրորդութեան անձերից իւրաքանչիւրին տուած որոշակի մակդիրները առաջին հատուածի մէջ (ծնող, ծնունդ, ելօղ), որոնք աւելի ուշ են ընդհանրացել եկեղեցւոյ մէջ: Բայց քանի որ Հիպպոլիտի ժամանակակից Տերտուլեան ևս գրեթէ նոյն բառերը գործ է ածում, մենք առանձին մի պատճառ չենք գտնում՝ նոցա անվաւերական համարելու: Ընդհակառակն թերեւ կարեւոր վկայութիւններ են նոքա Հիպպոլիտի ընդունած քրիստոսաբանութիւնը պարզելու համար:

Այս հատուածներն առնուած են Մայր Աթոռի նոյն հ. 95 ձեռագրից (էջ 20), որից և «Արարատի» նախորդ համարի հետ հրատարակած յա-

* Մենք կը հրատարակենք շուտով նոր, անծանօթ հատուածներ նաև Որոգինէսից:

ևելուածը: Նոքա մէջ են բերուում իբրև Բան Է.
 և Բան Ը. մի քաղուածքի) որի ընդհանուր վերնա-
 գիրն է. իբրեւ Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչէ Բան Ը.
 Կայ, և Նոյն Բանէ ալ: Նախորդ հատուածներից
 առաջին երկուսը ընծայուում են Լուսաւորչին) Գ.ը
 որից Կայ, Գ.ը Գրիգորի Արեւաշար, Ե.ը և Զ.ը
 երբեմն իւրին Ասորոյ: Թողնելով այդ բոլորը իբրև
 աւելի ուշ ժամանակի գործ և ուրիշ ուսումնասի-
 րութեան առարկայ, մենք մէջ կը բերենք յաջորդ
 հատուածը, որի հեղինակն է Արարատի անցեալ
 տարուայ (հ. 4. և 9.) ընթերցողներին ծանօթ
 Գրիգոր Աբանչեղագործը, որի յունարէն բնագիրը
 ու ասորական թարգմանութիւնը թէև յայտնի են,
 բայց հայերէն թարգմանութիւնը յիշուած է միայն
 Զարեանի մէջ: Հայաստանի Բարձրագոյն Գիտ. Կոմիտէ
 378. և դեռ լոյս չէ տեսել: Արդարև «այս է հըռ-
 չակաւոր հանգանակն սրբոյն» և դաւանանքների
 պատմութեան մէջ իւր պատուաւոր տեղն ունենա-
 լով՝ կարող է գուցէ նաև մեր հանգանակի ուսումնա-
 սիրութեան համար իբրև օժանդակիչ միջոց ծա-
 ռայել: Աւելորդ չենք համարում կցել նաև Գա-
 մաստիսն ընծայուած կտորը, որ իբրև Բան Գ.Ա.
 Գրիգոր Նիւսացու անուամբ հետևող վկայութիւ-
 նից յետոյ է գալիս: Գամաստս Հռոմի պալատիպոս
 ընտրուեցաւ 366 թ. ին մի կուսակցութեան կող-
 մից, մինչդեռ միւս կուսակցութեան ընտրելին էր
 Ուրսինոս սարկաւազր:

Այստեղից տրինահեղ կոիւ յառաջ եկաւ
Հռոմի փողոցներում երկու կուսակցութիւնների
մէջ, որ և առիթ եղաւ մի երկարատեւ հերձուածիւ-
Դամասոս յաղթող ելնելով վարեց քահանայապե-
տութիւնը մինչև 384 թ. և 368 թ. ի ու 370 թ. ի
Հռոմի ժողովներում ինչպէս նաև 381 թ. ի Կ. Պօլսի
աիեզ. ժողովում Արիոսականների դէմ ուղղա-
փառութեան պաշտպան հանդիսանալով՝ սրբերի
կարգը դասուեցաւ, Նա առանձին հոգս է քաշել
Հռոմի կատակոմոնները պաշտպանելու և զարդարե-
լու համար և շարադրել է շատ գերեզմանների
տապանազերի, Նորա գրուածները (մեծ մասամբ
Թղթեր և ոտանաւորներ) 3 անգամ լոյս են տու-
տել բայց մեր գրականութեան մէջ առաջին ան-
գամն ենք գտնում նորա անուան յիշատակու-
թիւնը, Անշուշտ այս կտորն առնուած է արիոսա-
կան վեճերի հետ կապ ունեցող և գուցէ մեր մէջ
նոյնպէս աւելի ընդարձակ ձևով յայտնի մի դաւա-
նարանական գրութիւնից, բայց մենք միջոց չունե-
ցանք նորա աղբիւրը որոշելու:

Բան է. Հիպոդիտեա Բոստրացո: Զի
միութիւն սրբոյ երրորդութեանն՝ այնի զօրութեանն
յայտ է. Ի սկզբանէ արար Աստուած Հայր զերկինս
և զերկիր և բանիւ Տեառն երկինք Հաստատեցան՝
Որդւոյն և Հոգոյ բերանոյ նորա Առաջ Հայրն
ամենայն զօրութիւնք նորա: Բայց զի պայման գո-
յութեան այլ և այլ է՝ և այն չէ ծածկեալ յի-
մաստնոց, այնու զի Հայր չէ ծնեալ և ծնող է և
որդի չէ ծնող և ծնունդ է և Հոգին ոչ ծնող է և
ոչ ծնունդ այլ ելող: Ըստ այնմ եթէ Հոգին ճշշ-
մարտութեան որ ի Հօրէ ելանէ, Եւ ոչ ասի եղբայր
Որդոյ, քանզի չէ ծնունդ և ոչ օտար յԱստու-
ծոյ, քանզի ի Հօրէ ելանէ որպէս և ոչ Եւայ և
Հարէ և զորարք ասին միմեանց, Թէպէտ և երկո-
քինն յԱգամայ են:

Ա յԼ ուստ . Ը . Ըստ նմին օրինակի , թէպէտ
և յԱստուծոյ են Որդի և Հոգի , ոչ ասին եղբարք միմ-
եանց , զի յայտնի են միմեանց պայմանը իւրաքանչիւր
գոյութեանցն ի միողջ էութենէ Հօր :

Նորին . Ոչ վասն անձին ինչ միայնոյ զաստուածութիւնն ասէր՝ թէ ես եմ Աստուած և այլ ոք չիւր՝ այլ վասն անջրպետ և խտրոց ի մէջ իւր և չաստուածոցն արկանելոյ . Բայց զի Որդոյ և Հոգւոյ աստուածութիւնն և ի Հնումն ճառէր , յայտ այն էր զոր ասէր . Արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան . և դարձեալ՝ թէ Աստ պատկերի Աստուծոյ արար զնա Աստուած , և դարձեալ թէ Եկայք իջցուք և խառնակեցուք զլեզուս նոցա և դարձեալ թէ Տեղաց Տէր ի Տեառնէ Հուր և ծծումբ յերկնից ի վերայ Սողոմայ և դարձեալ Ես եմ Աստուած Արրահամու և Աստուած Սահակայ և Աստուած Յակովբայ . Եւ Եսայի ասէ . Տէր Աստուած առաքեաց զիս և Հոգի նորա . Բազում և այլ այսպիսի գտանեմք յօրէնս և ի մարգարէս :

Նորին ի նոյն. Զի Հայր Աստուած կա-
տարեալ է և Որդի Աստուած բաւանդակ և Հոգին
Սուրբ Աստուած բաւական է. այսպէս գրեալ իսկ է
յօրէնս և ի մարգարէս և ի նոր կտակարանս: Բայց
եթէ ընդէր երեք աստուածք չասացին այլ մի աստ-
ուածութիւն, ինդրելի է: Չասին երեք աստուածք,
քանզի ոչ եթէ այլևայլութիւն է. չասի դարձեալ
միութիւն, զի մի ի հրէական և Սաբէլի միտն ան-
կանիցիմք, Հաւատամք յերեքանձնեայ երրորդու-
թիւնն և չասեմք երիս աստուածք, զի մի հեթանո-
սաբար բաղմաստուածք լինիցիմք:

⁹ p h q n r h U x w z l m g n o d h. 10.

Մի է Աստուած Հայր կենդանի բանին, Էակն
խմաստովեան և զօրովին կերպարանին իւրոյ.

կատարեալ կատարելոյն ծնօղ, Հայր Որդոյ միածնի և մի տէր միայնոյ. Աստուած յԱստուծոյ, կերպարան և պատկեր աստուածութեանն, բան գործաւոր, իմաստութիւն պարառական, ամենեցուն ընդ լինելութեամբ անկեղցս և զօրութիւն, բոլոր էիցս արարող. Որդի ճշմարիտ՝ ճշմարտին, անապական, անապականին, անմահ՝ անմահին, մշտնջենաւոր՝ մշտնջենաւորին, մի Հոգի Սուրբ Աստուծոյ զէութիւնն ունեւելով և Որդովն երեւեալ մարդկան յայտնապէս, կատարեալ՝ կատարելոյ, պատճառ կենդանեաց, սրբութեան շնորհօղ, որով ծանուցանի Հայր, որ ի վերայ ամենեցուն և յամենեանի և Որդի Աստուծոյ, որով ամենայնք, Երրորդութիւն կատարեալ փառօք և մշտնջենաւորութեամբ և թագաւորութեամբ, անբաժանելի, անօտարելի, ոչ ըստեղծական ինչ և ոչ ծառայական ինչ յերրորդութեան կամ ի ներքս ածական, որպէս թէ յառաջագոյն չէր՝ զկնի ի ներքս ածաւ. զի ոչ երբէք նուազեաց Որդի ի Հօրէ և ոչ ի Հօրէ և յՈրդոյ Հոգին Սուրբ, այլ անփոփոխելի, անայլայլելի երրորդութիւնն՝ միշտ:

Դ ա մ ա ս ու շ ու ո մ ա յ. ԹԱ.

Այսպէս հաւատամք և խոստովանիմք ի հայր և յՈրդին և ի Հոգին Սուրբ՝ Երրորդութիւն անբաժանելի, սկիզբն և դադարումն նուազ և առաւել ոչ ունի. հօգի է Աստուած և խոստովանիմ զերիսն ի միութիւն և զմին յերրորդութեանն. Հայր անծին է և ծնօղ զՈրդի. Որդի ծնունդ և անծին, Հոգի եւլօղ և դադարումն ի Հօրէ առ Որդի, անեղք երեք անձնաւորութիւնք և մի բնութիւն:

Ա. Վ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ.

ԿԱԹՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

— Հռովմից բաժանուած եկեղեցիներ ի կրկին միութեան գործը Լեոն ԺԳ. իւր քահանայապետութեան կէտ նպատակին է դարձրել, Հռովմում պապը կազմել է մի պաշտօնական յանձնախումբ 8 ծիրանաւորներից և եպիսկոպոսներից. այդ «սուրբ յանձնախմբի» նախագահն ինքը պապն է: Ինչպէս սովորութիւն է այդպիսի յանձնախմբերի անդամներին պապը նշանակում է և գիտնական խորհրդականներ, որոնք պէտք է բոլոր խնդիրները մշակեն:

— Հռովմի աթոռի տարեցուցից տեղեկանում ենք մի քանի հետաքրքրական փաստերի՝ պապական եկեղեցուն վերաբերեալ. Այժմեան պապը հռով-

մէական քահանայապետների շարքում 263-երորդն է: Պապի խորհրդարանն (Collegium) այժմ 62 անդամ ունի (փոխանակ 70-ի): Կարդինալներից ամենից ծերն է Մարտէզը, որ 90 տարեկան է, որից յետոյ երկրորդ է կարդինալ Կանոսան 87 տարեկան, իսկ պապը զրանցից յետոյ երրորդն է իւր հասակով (86 տարեկան): Բացի 62 ծիրանաւորներից պապական եկեղեցին ունի 10 պատրիարքութիւններ, 815 արքեպիսկոպոսութիւն և եպիսկոպոսութիւն արեւմուտքում և արեւելքում և 343 եպիսկոպոսութիւնք և արքեպիսկոպոսութիւն ի բաժինս հեթանոսաց (in partibus infidelium): Այժմեան պապը հիմնել է 203 առաջնորդութիւն, փոխանորդութիւն և առաքելական նուիրակութիւններ:

— Աւինյոնի այն պալատն, ուր ապրում էին հակաթոռութեան միջոցին պապերը, առաջարկուած է Լեոն ԺԳ-ին ի պարգև, սակայն պապն ամենևին չի մտածում հեռանալ Վատիկանից:

— Ֆրանսիայում երրորդ հասարակապետութեան կոիւր եկեղեցու հետ վերջ չունի. հէնց որ կառավարութեան ղեկն ընկնում է արմատականների ձեռքը, անմիջապէս արշաւանքն սկսում է Հռովմի ընդդէմ:

Բուրժուայի նախարարութիւնը դուռ արմատական լինելով հանդերձ չափաւորութիւն է ցոյց տալիս ամենայն խնդիրներում բայց եկեղեցու վերաբերութեամբ չէ կամենում ոչ մի զիջողութիւն անել: Սկսած 1878 թուականից մինչև այսօր հոգեւոր վարչութեան նախահաշուից տարեկան 8 միլիոն ֆրանկ պահասացրած է: Կառավարութեան կռուելու միջոցներից մէկն էլ այդ է, որ կարծելով եկեղեցականների ոռձիկները, խեղճացնէ նրանց, այս նպատակով է ահա, որ 53¹/₂ միլիոն ֆրանկի ծախքն այսօր դարձել է 45 միլ. կրճատման է ենթարկուել մանաւանդ եկեղեցականների ոռձիկը, որից պակսեցրած է 2,742,495 ֆրանկ: Յաւալին այն է, եկեղեցիների շինութեան, նորոգութեան և պահպանութեան նախահաշին էլ կրճատուած է, մինչդեռ այդ գումարն առաջ 3,150,000 ֆրանկ էր, այս տարի նշանակուած է 1,800,000 ֆր.: Կաթոլիկ միսիոնի համար այս տարի նշանակուած է 665,000 ֆր. որ գործ է դրուում ոչ միայն ֆրանսիական օտարերկրեայ եկեղեցիների համար, այլ զրանից օժանդակութիւն են ստանում արեւելեան Հռովմի հետ միացած եկեղեցիք, ինչպէս ասորական, հայկական, քաղդէական, զպոնների և բուղարների կաթոլիկ եկեղեցականները: Այս ծախքերը կառավարութիւնը չէ կրճատում, որովհետև դրա նշանակութիւնն է ֆրանսիական քաղաքական

ազդեցութեան տարածելը, Այն եկեղեցիք որ օժանդակութիւն են ստանում Պրանսիայից, պարտաւորուել են իրենց դպրոցներում ֆրանսէրէն ուսուցանելու:

— Պրանսիական մի օրէնքի զօրութեամբ, որ հրատարակուած է 1889 թ., ծնողները զրկուում են իրենց որդոց վրայ ունեցած իրաւունքից, եթէ նրանց անխնամ թողնեն կամ չարչարեն, Տարեցտարի այս պատժի ենթարկուողների թիւն աւելանում է. 1891-ին դրանց թիւն էր 806, 1892-ին արդէն 1107:

— Պրանսիայում հիմնուել է մի նոր ընկերութիւն հակառակ մասոնութեան. այդ ընկերութիւնը պիտի կոչուի «Labarum» (այսպէս էր կոչուում Աոստանդին կայսեր խաչանիշ գրօշը): Ընկերութեան նպատակն է ամենուրեք կուլ մղել ընդդէմ մասոնականութեան, որի կազմակերպութեան բոլոր խորհրդաւոր նշանների փոխանակ համապատասխան նշաններ են սահմանուել այս ընկերութեան մէջ: Անդամներն երեք կարգի են բաժանուում. ստորին աստիճանն է. «Աոստանդինի Լեգէոնար», երկրորդն է. «զինուոր սրբոյն Միքայէլի» և երրորդն ու վերնագոյնն է. «ասպետ սուրբ սրտի», կանանց համար սահմանուած է «Յովհաննա Դ'Արքի քոյրերի» դասը:

— Հասարական բարեգործութիւնը Պրանսիայում ըստ ազգային ժողովի յատուկ մասնաժողովի ղեկուցման հետեւեալ թուերով է արտայայտուում: Պրանսիայում կայ 15,000 օժանդակութեան գրասենեակներ (Bureaux de bienfaisance), որ պահպանում են երկու միլիոն անձինք՝ 32 միլիոն տարեկան ծախսելով դրանց վրայ և 6 միլիոն ևս վարչական ծախք ունենալով: Աեց միլիոն վարչական ծախքը շատ մեծ է, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ այդ պաշտօնը պատուոյ պաշտօն է: Անբուժելի անդամաւոյճների հիւանդանոցներում կան 63,000 անկողին, Այդ հաստատութիւնները խնամում են 26,482 տղամարդ (1,23 ֆր. օրական իւրաքանչիւրի վրայ ծախսելով) և 27,528 կանայք (1,18 ֆր.) 9989 մանուկ (1,02 ֆր. օրական ծախքով): Երեքերի ապաստանարանում կան 4,500 զառամեալք, որոնց վրայ ծախսելով օրական 1,50 ֆր. ընդամենը ծախսուում է 5,463,760 ֆր.: Պրանսիայում մուրացկանութիւնը բառնալու համար պահանջուում է այլ ևս 9 միլիոն ծախք:

— Սպանիական եկեղեցականների գլուխը, ծիրանաւոր Վասկայարէսը իւր խոյր գնելու հանդիսի միջոցին մի ճառ է խօսել, որի մէջ մատնանիշ է արել սպանիական եկեղեցականութեան և զինուո-

րութեան մէջ եղած կապի վրայ: Նորապսակ ծիրանաւորն ինքը սպանիական բանակի թնդանօթաձիգների սպաներիցն է, ինչպէս և սպանիական կայուն զօրաբանակ կազմողը ծիրանաւոր Այսներոսն էր և յիսուսեանների կարգի հաստատողն ևս մի զինուորական էր, Իգնատիոս Լոյոլան: Սպանիայում, ասաց ծիրանաւորը, հայրենեաց զինուոր և ֆրստոսի զինուոր լինել միեւնոյն է նշան կուլ: Ինչպէս որ ծիրանաւորի կարմիր խոյրը նրա պատրաստկամութիւնն է յայտնում իւր արիւնը թափելու հաւատի համար, այսպէս էլ նոյն գլխարկը կարող է նշան լինել նրա հայրենեաց պատուոյ և անկասութեան համար կռուելու: Հանդիսից վերջը թնդանօթաձիգ զօրքի զօրավարներն ու սպաները մերձեցան ի համբոյր իրենց զինակից ծիրանաւորի աջին:

— Հռովմէական կղերի անհամբերողութեան մի ապացոյց տուաւ վերջերս Էլլիասի Աիշ գիւղի կաթողիկէ քանանան, որ մերժեց մի բողոքականի դին կաթողիկէների դերեզմանատանը թաղելու թոյլ տալ և առաջարկեց նրան՝ թաղել ինքնասպանների հանգստարանում: Քաղաքական իշխանութեան միջամտութեամբ բողոքականին այնու ամենայնիւ թաղեցին գիւղի դերեզմանանոցում, որի վրայ առաջնորդի կողմից բանագրանք կարգացուեցաւ, ուստի կաթողիկէ քահանայն այդ դերեզմանանոցը մտնելու այլ ևս իրաւունք չունի:

— Բոլղարիոյ իշխան Ֆերդինանդը յոյսը կտրելով առանց ուսուց Վայսեր հաւանութեան Բոլղարիայում մնալու, վճռել էր անցալ տարուան վերջին մի մեծ զոհարերութիւն անելու. իր անդըրանիկ երկամեայ Բորիս որդուն օրթոդոքս մկրտել տալու: Նրա այս վճռին ընդդիմութիւն էր ցոյց տալիս իւր ամուսինը, Մարիա Լուկզան, որ Պարմայի դքսի աղջիկն է, ինչպէս և իւր ամբողջ ազգականութիւնը, Ֆերդինանդ իշխանը մի ելք գտնելու համար դիմեց պապին, որ թոյլտուութիւն ստանայ, անձամբ գնաց պապի գութը շարժելու համար, սակայն ի դուր. Հռովմը երբէք չէ դաւաճանում իւր սկզբունքներին: Այսու ամենայնիւ Ֆերդինանդը կատարեց իւր ժողովրդին տուած խոստումն և փետրուարի 2-ին Բորիսը օրթոդոքս մկրտուեց բոլղարական էքսարքոսի ձեռքով, կնքահայրութեամբ ուսուց Վայսեր յատուկ ներկայացուցիչ իշխան Գոլենիշէն—Վուտուղովի: Ֆերդինանդը վարձատրուեց իւր այդ քայլի համար և այժմ բոլոր վեց մեծ պետութիւններից ճանաչուած իշխան է Բոլղարիոյ: Հռովմը յայտնի դադապարտեց նրա այդ քայլն և պապի բերան «Osservatore Romano» նրան

ուրացող է կոչում և Բուլղարիոյ կաթողիկէ եպիսկոպոսը հրամայել է եկեղեցում աղօթքի մէջ այլ ևս չյիշատակել il apostata Ferdinando-ին (ուրացող Ֆերդինանդին)։ Զարմանալի է, որ Լ.Լոն Ժ.Գ. աւելի խիստ չվարուեց Ֆերդինանդ իշխանի հետ և չբանադրեց նրան, ինչպէս սպասուում էր։ Լրագիրներն հաղորդում են, որ իշխանի ամուսինը մտադիր է բաժանուել նրանից, բայց պապը խորհուրդ չէ տուել նրան այդ քայլն անելու։

— Հռոմէայ պապի բերան L'Osservatore Romano լրագիրը հանդանակութիւն է բացել և գրամական նուէրներ է ընդունում ի նպաստ մեր տաճկահայ տառապեալ եղբայրների։ Նուիրատուների անունները և նուիրարեութեանց չափը իտալական լրագիրը տպագրում է Per l'Armenia (Հայաստանի համար) վերնագրի տակ։ Ի միջի այլոց սոյն փետրուարի 11, № 33-ի մէջ գտնում ենք նոյն վերնագրի տակ եւ թէ անձանց մի ցուցակ, որից տեսնում ենք որ երկու իտալացի եկեղեցական նուիրել են 100-ական Ֆրանկ (lira), երկու դարձեալ իտալացի եկեղ. 50-ական Ֆր. և իրկու հայ կաթողիկէ հոգեւորական՝ մէկը—12 Ֆր. միւսը—10 Ֆր. (Il P. Procuratore dei Padri Mekitaristi Armeni di Venezia և Un Sacerdote armeno cattolico).

Հիս ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐ.

— Հին կաթողիկէների կրօնական թերթը, որ կոչւում է «Միջազգային աստուածաբանութեան ամսագիր», հրատարակել է գովասանք Վ. Պոլսի տիեզերական պատրիարքութեան պապին ի պատասխանի գրած հերքման թղթի թարգմանութիւնը, որ մեծ գոհունակութիւն է պատճառել օրթոդոքսներին։

— Հին կաթողիկէների նշանաւոր պարագլուխներից մէկը մեռաւ։ Յովսէփ Հուրերտ Ռայնկէնս եպիսկոպոսի մահը, որ մեռաւ յունուարի 4-ին, մեծ կուրուստ է հին կաթողիկէների մատաղակաղմ եկեղեցու համար։ Ռայնկէնսը ծնուած է 1821 թուին, ուսել էր Բոննի աստուածաբանութեան համալսարանում և դոկտորի աստիճան էր ստացել Միւնխենում, իսկ 1848 թուի սկզբներին հոգեւոր կոչումն էր ստացել։ Իբրեւ եկեղեցական պատմութեան ուսուցչապետ մեծ հռչակ էր ստացել նա Ներոպայում, բայց Վատիկանի ժողովի հակառակորդներից լինելով՝ ենթարկուեց Հռոմի հալածանքին, ուստի և Իէօլլինդերի խմբի մէջ մտնելով՝ հին կաթողիկէ եկեղեցու սիւններից մինը դարձաւ։ Քսան և երկու տարի շարունակ հին կաթողիկէների առաջնորդը լինելով՝ նա ամէնքի սէրն ու համբերութիւնը գրաւել էր։ Ռայնկէնսի մահուն

վրայ կաթողիկէները չյապաղեցին իրենց ուրախութիւնը յայտնել, այս մասին նշանաւոր է «Osservatore Romano-ի խօսքերը, որ Ռայնկէնսին սուտ եպիսկոպոս է կոչում և առաջնորդ խաւարմիտ և տգէտ եկեղեցականութեան մի մասի, որոնք յանդգնել էին Հռոմի քահանայապետի անսխալականութիւնը չճանաչել։

— Հին կաթողիկէների թիւն այսօր Գերմանիայում հաշուում է 50,000 որ համեմատելով պապականների հետ, 400 պապական կաթողիկէ մի հին կաթողիկէ է գալիս։

ՕՐԹՈՒԴՈՒՅՍ ԵՎ ԵՂԵՑԻ.

ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ.

— Յունաց բարձրագոյն հոգեւոր վարժարանը, որ գտնուում է Վ. Պոլսում, Խալկի կղզու վրայ, յայտնի է, որ աւերուած է երկրաշարժով։ Այժմեան պատրիարք Անթիմոս Ը. գահ բարձրանալու օրուանից առանձին հոգս է տանում այդ դպրոցի վերաշինութեան համար։ Արդէն մեծագումար նըպաստներ են ստացուած ամէն կողմերում՝ ապրող յոյներից և դպրոցի վերանորոգութիւնը աւարտուելով՝ ուսումը վերահասուած է այնտեղ։

ԾՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ.

— Ռուսաց պաղեստինեան ընկերութիւնը հետզհետէ աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում, ոոսս ուխտաւորներն այսուհետեւ այդ ընկերութեան խնամքը պիտի վայելեն և աղատուեն յոյն եկեղեցականների արհամարհանքից. ոուսաց Վայսեր մի առանձին հրովարտակով պաղեստինեան ընկերութեան վրայ պարտք է դրուած հոգալ ուխտաւորների և օրթոդոքս եկեղեցու մասին երուսաղէմում։

ԱՆՏԻՈՔԻ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ.

— Այս պատրիարքութեան վիճակը նախանձելի չէ, շնայելով որ Սպիրիդոն պատրիարքը իւր ընտրուած ժամանակ խոստացել է մի բարձրագոյն հոգեւոր դպրոց բանալ, բայց ահա երրորդ տարին է, որ դպրոցին յատկացրած շէնքի մէջ պատրիարքի ծառայքն են ապրում և խոստացուած 10,000 լիրան մոռացութեան է տրուած։ Ծխական զբարոցներն ևս հետզհետէ փակում են, որովհետեւ ժողովուրդը կաթողիկէների ու բողոքականների ձրի դպրոցներն է տալիս իւր որդիքը։ Նոյն իսկ հին վանական կալուածներն էլ ծախուում են կաթողիկէներին։

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ.

— Անցեալ տարի Ալեքսանդրիոյ Առփրոնիոս

պատրիարքը տօնեց իւր 97-ամեայ ծննդեան տօնը, Սոփրոնիոս պատրիարքի գործունէութիւնը հաղիւ կարողանում է տարածուել Եգիպտոսի վրայ, մինչ ամբողջ սև աշխարհը (Ափրիկէ), որ այժմ կռուող խնձոր է Եւրոպացոց մէջ, գրաւել է արդէն կաթոլիկ և բողոքական կկեղեցիներից բաղմամբիւ միսիոնարներ, նոյն իսկ այս նպատակով է, որ պապը վերջերս Աղեքսանդրիոյ կաթողիկ պատրիարքութիւն հիմնեց, որի ազդեցութիւնը պիտի տարածուի և Հարեշտանում:

ՅԵՂԵՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

— Նոր Յունական կամ հելլենական եկեղեցին ևս հեծում է այն մեծ գրամական ճգնաժամի տակ, որին ենթակայ է այդ տէրութիւնն ամբողջովին: Այդ երջանիկ թագաւորութեան մէջ բաղմամբիւ թեմեր առանց առաջնորդների են մնացել, որովհետև թեմականների ծախքն հոգալու գրամ չկայ: Աթէնքի համալսարանում աստուածաբանութեան ամբիոնները թափուր են, որովհետև գրամ չկայ, հոգևոր դպրոցները ծխականների չափ էլ ուսում չեն տալիս, որովհետև գրամ չկայ: Այս բոլոր թշուառութեանց վրայ նորերս աւելացաւ և այդ եկեղեցու պետի, Գերմանոս մետրապոլիտի մահը:

ԲՈՂԱՐԱՄԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

— Յունուար և փետրուար ամիսները բոլորական ազդի և եկեղեցու պատմութեան մէջ դարագլուխ կազմեցին. Բոլղարիոյ իշխան Ֆերդինանդը փետրուարի 2-ին իւր որդի Բորիսին օրթոդոքս մկրտել տուաւ: Այս մկրտութեան ժամանակ մեծամեծ հանդէսներ կատարուեցան Սոֆիայում, ուր հասել էր և Ռուսիոյ մեծագոր Վասիլը ներկայացուցիչ իշխան Գոլէնիշչեվ—կոստուզովը, Ռուսիան իւր յարաբերութիւնը վերանորոգեց Բոլղարիոյ հետ և վեց պետութիւնները ճանաչեցին Ֆերդինանդին Բոլղարիոյ իշխան: Մկրտութեան հանդէս է կատարել բոլղարների էքզարքոսը, որ յատկապէս Վ. Պոլսից հրաւիրուած էր. Ռուսաց մամուլն անսահման հրճուանք արտայայտեց այս առթիւ, միայն «Մանկտպետ. Աեգոմ» և «Գրաթգանիներ» քաջութիւն ունեցան իշխան Ֆերդինանդին յանդիմանութիւններ ուղղելու նրա այդ հակակրօնական գործողութեան մասին: Նշանաւոր է և էքզարքոսի Բոլղարիա գնալն, ուր նա ութ տարուց ի վեր ոտք չէր դրել: Օգուտ քաղելով այս առթից «Յերկ. Աեստ» խորհուրդ է տալիս տիեզերական պատրիարքին ճանաչել վերջապէս բոլղարական էքզարքոսին: «Բանի որ» ասում է նոյն թերթը, Վ. Պոլսի յոյն և հայ

պատրիարքարանների միջև այնքան բարեկամական յարաբերութիւններ կան, ինչո՞ւ նոյնը չլինի նոյն եկեղեցու երկու պետերի մէջ: Ակադէմիական թերթը մոռանում է, որ յունաց պատրիարքի համար բոլղարական էքզարքոսը մի ապստամբ է, մինչ հայոց պատրիարքը՝ պետ մի ինքնուրոյն եկեղեցու:

ՌՈՒՄԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ.

— Յունուարի մէկից արձակուած կայսերական հրովարտակով որոշուած է, որ այս տարի մայիս ամսունան մէջ թագադրութիւն լինի Ն. Վ. ՄԵԾՈՒԹԵԱՆՅԱՑ: Այս մեծաշուք հանդիսի համար արդէն հրաւերներ են ուղարկուած ամենուրեք և ինչպէս երևում է Մոսկուայում մի մեծագումար համաշխարհային հանդէս տեղի կ'ունենայ արեւելեան շքեղութեամբ:

Թագադրութեան հանդիսի պատճառաւ հրամայուած է արդէն, որ բոլոր դպրոցական հաստատութեանց մէջ ուսումը դադարեցնեն մինչև մայիսի 10: Այս տարի սովորական քննութիւնների փոխանակ ստորին և միջին դպրոցների աշակերտների փոխադրութիւնները տեղի կ'ունենան տարեկան թուանշաններով, իսկ բարձրագոյն դպրոցների քննութիւնները կը լինին օգոստոսին:

— Շուրջբալթեան դաւառներում օրթոդոքս եկեղեցիների շինութեան համար այս տարուանից որոշուած է տարեկան 50,000 և աւելի ծախսել տասն տարի շարունակ:

— Ֆինլանդիայում ռուսական եկեղեցակառնութեան պահպանութեան համար որոշուած է արքունի դանձարանից տարեկան 25,800 ռուբլի ոսկի տալ:

— Ռուս միսիոնարներից մէկը հետաքրքրական փաստ է հաղորդում մալակաների մասին: Սրանց ձեռքն է ընկել ռուսաց գիտութեանց ճեմարանի հրատարակութիւններից մի հատորը, ուր կայ տպուած Հուսի ժամանակ մի ոմն Խելչինսկու հայհոյական գրուածքն ընդդէմ կաթողիկ եկեղեցու: Արդ մալականները կարդում են այդ գրուածքը և նրա բոլոր փաստերն և հայհոյանքները վերաբերում օրթոդոքս եկեղեցուն:

— Անցեալ դեկտեմբերի 12-ին ռուսաց եկեղեցու քառասնամեայ նշանաւոր և յայտնի անդամներից մէկի՝ Յոհան Իլիչ Սերգիեւի (Վրօնշտադցու) յօրելեանը տօնուեցաւ: Այդ անձն այնքան յայտնի է Ռուսաստանում, նոյն իսկ Կովկասում, որ աւելորդ չենք համարում նրա մասին մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններ տալու: Հայր Յոհան (Іоаннъ) Արխանգելսկի նահանգի Սուրբա գիւղի մի

Հոգևորականի զաւակ է՝ ծնուած 1829-ին. նա կրթուել է Նախ ծխական քաղրոցում՝ ապա Հոգևոր քաղրոցում և աւարտել է իւր ուսմունքը Պետերբուրգի Հոգևոր ճեմարանում 1851 թուին: Իւր գործունէութիւնը կամեցել է սկսել իրրե Հեթա- նոսաց քարողիչ սակայն 1855 թ. քահանայ ձեռ- նագրուելով՝ նուիրել է իրեն ներքին քարողութեան գործին: Սրօնշտադ քաղաքում նա քառասուն տա- րի անգաւար գործել է իրրե կրօնուսոյց, քա- հանայ և քարողիչ, նրա անունը շուտով հռչակուել է ամբողջ Ռուսիայում: Ուր նրան ուղղակի հրաշա- գործ են անուանում: Ամէնքի յարգանքը վայելել է նա իւր առատ բարեգործութեամբ, որի համար ուս ժողովուրդը միշտ մեծաքանակ նուէրներ է անում նրան:

Անգարձակ կայսրութեան ամէն անկիւններից ուխտաւորներ են գնում Սրօնշտադ այդ քահանա- յին տեսնելու և նրան լսելու. նա ամէն օր անհա- մար նամակներ է ստանում, որի մէջ խնդրում են նորան յիշել իրենց աղօթքի մէջ, նոյն իսկ յու- սահատ հիւանդները նրա աղօթքին են ապաւի- նում և այդ բանի համար մեծ գումարներ են նուի- րում: Ամբողջ մի խումբ հետեւողներ ունի նա, որ ամէն կողմը հետեւում են նրան: Հանգուցեալ Ա- լէքսանդր Գ. Վայսեր վերջին օրերին կանչուած էր հ. Յոհանն աղօթելու համար: Սերգիւս քահանան իւր ստացած նուէրներից առատ մասն է հանում աղքատներին, նա է հիմնել Սրօնշտադում առա- ջին «աշխատանաց տունը», իւր ծախքով մի քաղրոց է կանգնել իւր հայրենի գիւղում: Յօրելեանի օրը ահագին բազմութիւն է ժողովուել Սրօնշտադ յարգուած հոլովին շնորհաւորելու, եկեղեցական թերթերը առանձին յօգուածներ են նուիրել նորա գործունէութեան:

— «Սիւելի թեմական համբաւարներ» հաղոր- դում է, որ մի ուս ալրի կին իւր կալուածքն ու 335,000 ռուբլի է կտակել զառամեալ Հոգևորա- կանների համար ապաստանարան կանգնելու այդ թեմում:

— Ռուսաց թեմական եկեղեցականների ժո- ղովներում խնդիր է յարուցուել Հոգևոր դպրոց- ներին կից նկարչութեան դասընթացներ հիմնելու համար միջնորդելու: Այդ դասընթացների նպա- տակն է եկեղեցական պատկերազրութիւնը վերա- կանգնելը: Ահա մի շատ կարեւոր խնդիր, որի յա- րուցման ժամանակը մեղ համար էլ հասել է, որով- հետև մեր քաղաքների և գիւղերի եկեղեցիք լի են օտար, անճոռնի և անճաշակ պատկերներով:

— Շուրջըրալթեան երկրում օրթողդքսութեան ոյժ տալու նպատակով անցեալ տարի մի քանի

կենդաններում եկեղեցիք են շինուել և մեծ հան- գիսով օծուել: Այդ եկեղեցիներում ժամերգու- թիւնն և քարողները երբեմն լինում են տեղական լեզուներով, լատիշերէն և էստոներէն:

— Եկեղեցական—ծխական դպրոցների պահ- պանութեան գումարի վերայ այս տարուանից պիտի աւելանայ այլ ևս 150,000 ռուբլի:

— Վարչաւայի ուս եկեղեցականների ժողո- վը հարկ է համարել խնդիր յարուցանելու, որ ա- մէն մի զօրագունդ Եւհաստանում ունենայ իւր ե- կեղեցին և միջոց տրուի քահանաներին իրենց ու- դոց Հոգևոր կրթութիւն տալու:

ԱՆԳԼՈՒՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Հոգովի պապը տեսնելով՝ որ միութեան հրաւերը ոչ մի հետեւանք չունեցաւ Անգլիայում այժմ ուրիշ ընթացք է բռնել. նա այնպիսի գործեր է անում, որ ցոյց տայ թէ ինքը չէ ճանաչում անգլիկան ե- կեղեցին: Պապը Անգլիայի կաթոլիկ եկեղեցու ա- ռաջնորդ Վոհան կալիսկոպոսին իրաւունք է տուել կրելու Ուեստմինստրի արքեպիսկոպոսութեան զի- նանշանը, չնայելով որ այդ զինանիշը Քէնտրբորի եպիսկոպոսինն է և նա է կրում և չնայելով որ Անգլիայում առանձին վարչութիւն կայ, որի իրա-ւասութիւնն է զինանիշներ կրելու թոյլ տալը: Ուեստմինստրն այժմ ամբողջովին անգլիկան եկե-ղեցու ձեռքին է, բայց պապը ոչինչ չէ կամենում ճանաչել: Ծիրանաւոր Վոհանի նոր զինանիշը մի փոփոխութեան է ենթարկուել, փոխանակ կապոյտ տեղի, նա կարմիր պիտի լինի ի նշան այն արեան, որ թափել են կաթոլիկները Անգլիայում:

— Անգլիական եկեղեցական «Christian World» թերթի ամէն մի համարում բազմաթիւ համակրու- թեանց և ցաւակցութեանց ժողովների մասին ենք կարդում, որ տեղի են ունենում թշուառացած ծաճկահայոց համար: Նոյն թերթի մէջ տպագը-րուած է մի աղօթքի հրաւեր, որի տակն ստորագը-րել են անգլիական եկեղեցիների ամենամեծ անուն-ները: Այդ թղթով Անգլիոյ եկեղեցականները հը-րաւիրում են բոլոր քրիստոնեաներին աղօթել նա-հատակ հայերի համար: Այս հրաւերն արձագանք է գտել Եւրոպայում, ուր գերմանական թերթե-րից «Die Christl. welt» և Allgem. Evangel.—Luth. Kir-chenzeit. արտատպել են այդ: Ինչպէս մեղ հա-ղորդում են, Լայպցիգ քաղաքի բողոքական եկեղե-ցիք կիւրակի օրերն աղօթք են սահմանել հայոց համար և ստորագրութիւններ են ժողովում գերմ-կայսեր մատուցանելու, որ պաշտպան կանգնէ հալա-ծուած հայերին: «Christl. Welt» թերթի խմբագրու-թիւնն ստորագրութիւն է բացել յօգուտ կողոպ-տուած և աղքատացած հայերի:

Ն. Բ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ
1900 թ. ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՆԻՍՏ ԺԱՄԱՅՆՆԵՐ:

Ֆրանսիայում հասարակական կարծիքը վերջերս զբաղուած է այն խնդրով, թէ Փարիզի 1900 թ. աշխարհահանգիստի ժամանակ տեղի պիտի ունենայ արդեօք կրօնական համաժողով, ինչպէս որ այդ եղաւ 1893 թ. Զիկագոյում:

Զիկագոյի աշխարհահանգիստի ամէնից աւելի աչքի ընկնող երևոյթներից մէկն անշուշտ այդ ժողովն էր, ուր առաջին անգամ միմեանց հանդիպեցան մի հանդիսաւոր ու բաղմամարդ ակմբում աշխարհիս այլ և այլ կրօնների ու դաւանութեանց ներկայացուցիչներ: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը մեզ ուսուցանում է կենդանի օրինակներով, որ մտքի յառաջագիմութեան, մարդկութեան հոգեւոր զարգացման ամենափայլուն արտայայտութիւնն է կրօնական ներողամտութեան գաղափարը, որ միանգամայն պակասում է քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնից դուրս մնացած ազգերին մինչև օրս: Բայց խնդիրն այն է, որ նոյն իսկ Եւրոպայի լուսաւոր ազգերի մէջ մինչև այժմ յաճախ արտայայտուում է կոյր մոլեռանդութեան այն ոգին, որի դէմ դարերով մաքառել են այնքան լուսամիտ ու հանճարաւոր մարդիկ և որին զոհ են գնացել պատմութեան մէջ անմահացած այնքան նահատակներ, և կրօնական ներողամտութեան այդպիսի բացակայութիւն իրաւամբ ամէնից աւելի համարուում է արդասիք տգիտութեան, ազգերի փոխադարձ ճանաչողութեան պակասութեան պտուղ:

Արդ՝ Ֆրանսիայի լուսամիտ եկեղեցականներից մէկը, երիտասարդ արքայ Շարբոնէլ (Charbonnel) առաջինը զարթեցնելով երկրորդ կրօնական համաժողովի խնդիրը, որ նա առաջարկում է գումարել 1900 թ., կամենում է իմանալ Ֆրանսիական հասարակութեան կարծիքն այդ մասին: Եւ Ֆրանսիական մամուլը ուշադրութեան առնելով այդ հըրաւէրը՝ տարբեր կարծիքներ է յայտնում համաժողով գումարելու հնարաւորութեան մասին: Revue Bleue * հանդիսում պ. Ա. Ռեւիլը (Albert Réville) ինքն անձամբ համակրելով կրօնական համաժողովի գաղափարին, խոստովանում է միևնոյն ժամանակ որ այդ խնդիրը Ֆրանսիայում արծարծուում է ոչ այնքան յաջող պայմաններում և որ համաժողովի իրագործումը շատ աւելի դժուար է Ֆրանսիայում, քան այդ եղաւ Ամերիկայում: Նախ՝ աչքի առաջ պէտք է ունենալ որ կաթոլիկ աշխարհն այս խնդրում գլխաւորապէս կ'ուզենար իմանալ Ա. Ս. Թ. Գ. պապի կարծիքը, որ սակայն լուռ է ցայսօր, և իթէ նա ոչ միայն հակառակ չէ եղել Զիկագոյի համա-

ժողովին, այլ նոյն իսկ իւր հաւանութիւնն է տուել, դորանից չէ կարելի հետեցնել, թէ այս այնգամ էլ նա իւր հաւանութիւնը կը տայ մի այդպիսի գումարման: Երկրորդ, ինչպէս երևում է արքայ Շարբոնէլի ստուցած բացասական պատասխաններին, Ֆրանսիայում, որ գրեթէ բացառապէս կաթոլիկ երկիր է, կրօնական համաժողովի իրագործումը կը հանդիպի երկու տեսակ արգելքի, «մաքառող աղատ մտածողները» (les libres penseurs militants) ծաղրի առարկայ պիտի դարձնեն համաժողովը, իսկ «ուղղափառ» կաթոլիկները ուրիշ կրօնի գոյութիւնն անգամ չուղենալով ճանաչել՝ պիտի չկամենան, որ միասին համախմբուած լինին ամէն տեսակ կ'օնի ներկայացուցիչներ՝ կաթոլիկ եկեղեցականների հետ խառն:

«Բայց մերժել կրօնական համաժողովի գաղափարը չէ՞ր նշանակիլ արդեօք խոստովանել, թէ Ֆրանսիան անընդունակ է երիտասարդ Ամերիկային միջակից հանդիսանալու աղատ գաղափարների, ներողամտութեան և ամէն տեսակ կրօնական համոզմանց յարգանքով վերաբերելու նկատմամբ» — բացահայտում է R. B. յօդուածագիրը: Միթէ ուրեմն անհեթեթութիւն կամ անբարշտութիւն պիտի համարենք այն բոլոր կրօնները, որ տարբերուում են մերինից Արդեօք համաժողովը մի ուղիղ, ապահով միջոց չէ՞ որոշելու այն ընդհանուր հիմունքը, որի վրայ կարող էր յառաջ գալ consensus gentium, ազգերի միաբանութիւնը, մի խնդիր՝ որ արդէն հին դարերի իմաստասէրների ուշադրութիւնն էր գրաւել: Իւրաքանչիւր անհատ իւր սեպհական համոզման տէրն է, սակայն ոչ ոք չի հերքել որ ազգերի եղբայրութեան շնչը կարող է թարմացնել այն միջնորոտը, որ ստեպ խեղդուկ է լինում շնորհիւ նախապաշարմանց, կոյր ատելութեան և զրացիների վերաբերութեամբ տգէտ լինելուն: Ահաւասիկ ի՞նչ խորին տգիտութեան նշան, որ ցոյց է տալիս մի պերճախօս քարոզիչ իւր՝ արքայ Շարբոնէլին դրած պատասխանի մէջ. նա զայրացած է որ նոյն իսկ մի վայրկեան հնարաւոր են համարում կողք կողքի յիշել կաթոլիկ կրօնն ու կ'ապաշտական հաւատաւիքները (իմա բոլոր միւս կրօնները) Ինչ և իցէ, աներկբայելի է որ այդ բոլոր համաժողովներից, աշխարհահանգէսներից մարդկութեան ապագայի համար մնում է մի բան՝ խաղաղական, անդորրացուցիչ. խօսքը կրօնների միացման մասին չէ, այլ մարդկային ընտանիքի ապագայ միութեան նախազգացման, որ հիմնուած պիտի լինի կրօնի և բարոյականութեան մի քանի մեծ սկզբունքների վրայ: որոնց գերագոյնը ընդհանուր եղբայրութեան սկզբունքն է:

Ո՞րն է այն քրիստոնեան, որ կարող է այս մտքին հակառակ լինել:

* № 7. 15 févr., 1896.

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՄԵՐԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ Մ. ԿԱԴ. ԳԻՐԲ ԹՂԹՈՑ ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԷ.

(Շարունակութիւն)

Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ.

ԳԻՐԲ ԹՂԹՈՑ.

Գ. «Զայս» լուեալ քաջին Ուռնայրի ոչ զլաց, 1
և 2 ոչ դադարեաց, և ոչ ի ձեռն ծառայական հը-
րեշտակին 5 այլ ինքնին մեծ թագաւորն մեծամե-
ծաւք 4 նախարարաւք և բազմագունք 5 զաւրաւք 6
գայր 7 հասանայր 8 յաշխարհ հայոց, յանդիման
լինէր սկայ ազաւր 9 թագաւորին 10

«Իսկ նորա եղբայրաբար սիրով բարեկամու-
թեամբ 11 ընկալեալ 12 բոլոր զինքն 13 առաջի առ-
նէր նմա 14 զնեքին և զարտաքին խորհուրդս 15
մերկանայր, և զնէր առաջի նորա հանդերձ սրբովն
Գրիգորիւ և ամենայն բազմութեամբ զաւրացն Հա-
յոց, խոնարհէր թագաւորն ձեր 1 անկանէր և
պատէր զոտիւք 2 և ձեռաւք 3 պատմէր զա-
մենայն մոլորութիւն հեթանոսաց, և ինքն խոստո-
վան լինէր վասն տգիտագործ մեղացն անցեւոցն 4
... և ինչ «Էջ» թագաւորն յամենասուրբ 6 ջու-
րին և ամենայն զաւրքն ընդ նմա 7 և կատարեաց
քահանայապետն 8 ի 9 վերստին ծնունդն 0 ի 11
յերկնաւոր երրորդութիւն 12 ելին ամենեքեան 13
հոգեւոյն 14 սրբով»:

— «Ի նմին ժամանակի շնորհեցաւ նոցա այր մի
երանելի ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն 15 ի
Հռովմ 16 քաղաքէ որ եկեալ էր 17 ընդ Տրդատայ
18 ալքային 19 այսու երկնաւոր բարուք 20

ա. Պատմ. Աղ. (ա. որ. խմբ.) գիրք. ա. գլ. ԺԱ. (11):
Գիտ կաթսեղիկոսը Աղ. վաշէ արքային:

1. Մ. ոչ զլացաւ: 2. Բն. պակասի. եւ: 5. Բն. Մ.
հրեշտակի: 4. Բն. մեծամեծ: 5. Բն. բազմագումար: 6. Բ.
զաւրովք: Մ. զօրաւք: 7. Ղ. զնայր: 8. Բն. Ղմի. հասանէր:
9. Բ. հսկածեւ: Ն. սկայածեւ. Ղմ. հսկայազօր, Շփ. Սկայա-
զօր: 10. ք. արքային Տրդատայ: Ն. թագաւորին: Տրդատայ:
11. Ղմ. եւ քարեկամութեամբ: 12. Բն. ընկալեալ քարեկա-
մութեամբ: 13. Բն. զբոլորայնովքն: Մ. զբոլոր զինքն:
14. Ն. նմայ: 15. Բն. խորհուրդն:

1. Բ. Ժեր: 2. Բն. զոտովք: 3. Բ. զձեռովք: 4. Նղմի.
անցեւոց: Բ. յանցանաց: 5. Ն. էր: 6. Բ. ամենասուրբ:
7. Ն. նմայ: 8. Ն. քահանայապետն: 9. Բն. պակասի. ի: 10. Բն.
ծնունդ: 12. Բն. չիք. ի: 13. Բն. որդեգրութիւն: Մ. յորդե-
գրութիւն: 14. Բն. յաւելու. լցեալ: 15. Գն. հոգեւոյն:

ա. Պատմ. Աղ. ա. խմբ. գիրք. ա. գլ. Ժ. (9):

16. Բն. զնայր: 17. Բն. հոգ: 18. Բն. աւուր: 19. Բ.
հոգ: 18. Բն. պակ. էր: 19. Բ. տրդատայ: 20. Բն. արքային:

Գ. «Ասան այսորիկ 1 լուեալ զօրեղ և
պատուական, արի և քաջ արքայն Աղուա-
նից Ուռնայր, հետեւէր ի տեսիլ սքանչեւեացն
եղեւոց, զոր լուաւ, և եկեալ ետես զքահա-
նայապետն Աստուծոյ. և զիրս սքանչեւեացն
եղեալ և զթագաւորն հաւատացեալ:

«Օհհի հարեալ փառաւորէր զԱստ-
ուածն Տրդատայ, զարարիչն զերկնի և երկրի,
և հաւատար յամենասուրբ երրորդութիւնն, և
միրտէր ի ձեռաց սրբոյ Առասուրչին Պրի-
գորի Հայոց պատրիարքի երիցս երանելոյ, և
խնդրէր Նորին սուրբ ձեռաց ձեռնա-
դրութեամբ Հայրապէս ինքեան աշխարհին:

— «Որում հաւանեալ ձեռնադրեաց
պատրիարքն Հայոց սուրբն Պրիգորիոս 1 զայր
մի երանելի յեպիսկոպոսութիւն ի Հռովմ 2
քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքա-
յի:

«Օր առեալ դառնայր յաշխարհն իւր
մեծաւ խնդութեամբ, իբրեւ գտեալ աւար 5
բազում հոգեւոր վանձուց:

«Եւ նոյն ժամայն նախանձախնդիր եղ-
եալ սրբոյն Տրդատայ Հայոց թագաւորի՝ սուրբ
այրն Ուռնայր Աղուանից 4 թագաւորն բառ-
նայր զխաւար կռապաշտութեանց [Յ]իւոյ
աշխարհէն և շինէր եկեղեցիս և հաստատէր
քահանայս և դպրոցս Աստուածաշունչ ուս-
մանց:

1. Ա. վայսսկ.

1. ա. Գրիգորիոս: 2. ք. հոգ: 5. ք. աւուր: 4. ք.
Աղանիք:

«Եկն Ուռնայր արքայ 24 եմուտ յաշխարհն 22 Աղուանից, ուսաւ 25 և կատարեաց զնոսա առաքելական կանոնաւք. ընկալան ամենեքեան 24 զԴըրոշմն 25 երկնաւոր 26 և գրեցան ի դպրութեան կենացն 27

«Իսկ») զկնի սորա (Ուռայրի) մահուանն 28 խնդրեցաւ յԱղուանից մանուկն Գրիգորիս ի կաթուղիկոսութիւն 29 իւրեանց:

(«Ձի Ուռնայր արքայն մեր խնդրեաց ի սրբոյն Գրիգորա 50 նորին սուրբ 71 ձեռնադրութեամբն լինել եպիսկոպոս աշխարհին իւրոյ:

«Որք 32 և այսու կանոնիւ կացին աշխարհս 55 Հայոց և Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ և անքակ ուխտիւ մինչև ցայսորի») 51

Որովհետև առաջին խմբին պատկանող թէ զրչագիր և թէ սպագիր օրինակների հիմքն 21Ը (738=1289) թուականի երկաթագիր օրինակն է եղած, ուստի և ինչ թերութիւն ունեցել է սա, նոյնը և անփոփոխ կրկնել են և՛ ընդօրինակողները և՛ տպագրողները: Արկաթագիր օրինակում «Օ. ի Ուռնայր... մինչև ցայսաւր» փակագծի մէջ ամփոփուած հատուածը քերած և նոր գրած է, և գրչութեամբ և մելանով տարբերուում է ձեռագրի գրչութիւնից: Մին և անգամ շատ որոշ կերպով նկատելի է թերթի միւս երեսից, երբ լոյսի առաջ ես բռնում՝ քերուածքը պարզ ապացուցուում է, իսկ թէ ո՞վ է եղել կեղծողը, ո՞ր ժամանակից է, և ի՞նչ զիտաւորութեամբ են կեղծել՝ այս մասին յետոյ: Ահա թէ եղծուած հատուածը երկրորդ խմբի մէջ ինչպէս ենք գտնում: Պատմ. Աղ. Ա. Դ. Թ. (9). զրչագիր—բոլորագիր և նօտրագիր օրինակներում՝

«Ոչ թէ ի հարկէ ինչ, կամ թէ առաջ գոյ զՀայս քան զԱղուանս հաշուեցան:

21. Բնշմ. քարեօք: 22. Բ. արքայ: 25. Բ. յաշխարհս: Ն. յաշխարհը: 24. Բնմ. ուսոյց: 25. Բնշմ. ամենեքեան: Փ. ամենեքին: 26. Բն. զղրոշմ: 27. Բն. յաւ. կենաց: 28. Բ. ի ժառանգութիւն երկնից: Ն. ժառանգութիւն երկնից: 29. Բն. մահու սորա: Ղմ. սորին մահուանն: 50. Բնշմ. կաթուղիկոսութիւն: Շ. կաթուղիկոսութիւն: Փ. կաթուղիկոսութիւն: 51. Ղշփ. Գրիգորայ: Մ. Գրիգորէ: 52. Մ. պակ. սուրբ: 55. Մ. որ: 54. Մ. աշխարհս: 55. փակագծած հատածը. ա. խմբ. եղծուած է քերած եւ նոր գրած է:

«Եւ պատուէր կրկին կրկի 5 պատուով զարքեպիսկոպոսն իւր, զձեռնադրեալն ի սրբոյն Գրիգորէ՝ Հայոց պատրիարգէ:

«Յաղադս որոյ 6 և յայս լուսաւորութեան եկաց տեւաց աշխարհս Հայոց և Աղուանից միակամ եղբայրութեամբ, որպէս և կարգեաց սուրբն Գրիգոր.—լեալ ձեռնադրութիւն տանն Աղուանից ի Հայոց Հայրապետէն, որ նստէր յաթու սրբոյն Գրիգորի 6 Լուսաւորչին. զամս չորեք Ճիւն. (440), ի ժամանակս ԻԵ (25) կաթուղիկոսի մինչև ցտէր Աբրահամ Հայոց կաթուղիկոս:

«Այլ սակս մեծապաւնչ զօրութեանն, որ կատարեցաւ ի Հայք, կամ եղև սոցա կամաւ հնազանդել, 1 արժանաժառանգ զարմի 2 սրբոյն Գրիգորի, կոչեցին և հաճեցան»:

Սոյն հատուածը նօտրագիր օրինակում տողամէջ շղարկով գրած է այսպէս՝

«Ոչ թէ ի հարկէ՝ այսքանս զոր զնգնաձեւեցաք, սուտ էր և յետոյ ներմուծեալ ի սնապարծից յօգուտ անձանց, զի ի յայլս պատմութիւնս ոչ գոյ բնաւ, թուի թէ յԱնանիայ կաթուղիկոսէն յետոյ այսպէս արարին Աղուանից սեւազուլեքն»:

Շղարկը գրութիւնս պատկանում է Սիմէոն կաթուղիկոսին, որ մեծ անհանգստութիւն կրեց Աղուանից հակաթու կաթուղիկոսների երեսից: Թերևս երջանկայիշատակ Սիմէոն կաթուղիկոսը այդ անվերջ գահական կռիւների շնորհիւ լինի արտագրել տուած Մատենադարանիս համար 58 ձեռագիրը, որի մէջ է և Անանիայի գրութիւնը: Գրչագրի վերնագիրն է՝

«Գիրք այսինքն Մատենան որ և կոչի թուղթ ընդհանրական Տեառն Ներսէսի կաթուղիկոսի Հայոց, առ համօրէն Հայասեռաղինս, որոյ տեսչութիւն հաւատացաւ նմա ի տեառնէ: Եւ Հռօմ Ալայն. Ո. (600—1151) թուին: Եւ օրինակեցաւ ի Հայրապետու-

5. ր. մի կրկին: 6. ա. երո: 7. ա. պակասի. Գրիգորի:

1. Ն. հնազանդել: 2. Ն. զարմին:

Թեան Տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց ի սուրբ Լճմիածին. ԹՄԺԶ. (1216—1767) Թուոյ մայիս Լ: Ինչպէս տեսանք Սիւնեաց պատմիչ Օրբելեանը առաջին հատուածից ոչինչ չի օգտուել, նոյնպէս և երկրորդ հատուածից: Եւ միայն սկսում է իւր քաղուածքը երրորդ հատուածից, որ է այսպէս՝ «Եւ էր ի նմա զրեալ ամենայն ճշդիւ, զի առաջին եպիսկոպոս յԱղ-

ուանս ի սրբոյն Գրիգորոյ Հայոց Լուսաւորէն լինէր ձեռնադրեալ ի խնդրոյ Ուռնայրի արքային Եղուանից, 1 և կացեալ ի հնազանդութեան Հայոց աթոռակալացն զամս 440, ի Հայոց առին ձեռնադրութիւն Եղուանից կաթուղիկոսքն, զի Հայոցն պատրիարք էր և Եղուանիցն արքեպիսկոպոս, և այս ի ժամանակս քսան և հինգ կաթուղիկոսաց Հայոց մինչ ի տէր Եբրահիմ»:

Դ. — «Ի ժամանակս» Եբրահիմու Հայոց կաթուղիկոսի 1 բաժանեցան Վիրք ի Հայոց միաբանութենէ, ի ձեռն անիծելոյն 2 Կիւրոնի: 3 Այլ և Յոյնք և յիտաղիա 4 ընդ նոսա: 5

«Իսկ 6 Աղուանք ոչ քակեցան յուղղափառութենէ և ի միաբանութենէ Հայոց, զորոյ 7 շըրջաբերական 8 Թղթին 9 վասն Կիւրենի 10 դիմադարձութեան 11 Եբրահիմ զամբաստանականս 12 վասն նորա 15 յազգս 13 ամենայն ի 15 բաց կտրելով 16 սրով հոգւոյն 17

«Աղդէ նախ յԱղուանս 18 տայ զգիտութիւն 19 և զրէ այսպէս ի Թղթին եթէ 20 յառաջագոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւն, 21 կացեալ աթոռակալութիւնն 22 Աղուանից ընդ 23 մեղ համաձայն գոլով 24 նոցա և կամակցութեամբ. նշովեցաք 25 ընկեցաք զԿիւրոն 26 ըստ հրամանի 27 հարցն մեք և Աղուանք»:

«Եւ» զՀայք, 28 Պարսիկք, 29 և Յոյնք բաժանեալ էին, և տէր Մովսէս էր յաթոռ 50 սրբոյն Գրիգորի ի Դուռնի: 51

4. Մ. եպիսկոպոսն:

«Պատմ. աղ. գիրք Բ. գլ. ԽԶ. 47) երկուքն խումբ:

1. Բմ. կաթուղիկոսի: 2. Դ. անծծելոյն: Մ. պակ. անծծելոյն: 5. Բն. Կիւրոնի: 4. Դ. յիտաղիայ: Ե. յիտաղա: Նմի. իտաղիա: Բ. իտաղիայ: 5. Ն. Սոսա: 6. Բն. Ծա: 7. Բն. զորոց: Փ. որ է: Մ. որոց: 8. Բն. ի շըջաբերական: 9. Մ. Թղթոյն: Մ. Թղթով: Փ. Թղթի: 10. Բն. կիւրոնի: Փմ. Կիւրոնի: 11. Բնմ. դիմադարձութեան: 12. Բն. զամբաստանականս: Դ. զամբարտա—կանս: Մ. պակ. զամբաստանականս: 13. Մ. պակ. վասն նորա: 14. Բն. յաւ. գրէ. յազգս: 15. Դ. յաղագս ամենայնի: Մ. եւ յաղագս ամենայնի: 16. Դ. ա. ի: 16. Մ. կտրելոյն գնա: 17. Բն. հոգոյն: 18. Ն. Աղուանս: 19. Բն. պակ. տայ ոգիտութիւն: 20. Բն. Թէ: Դժվմ. եթէ: 21. Բն. աթոռակալութիւնս: Մ. աթոռակալութիւն: 22. Բն. աթոռակալութեանս: 23. Մ. էւ ընդ: 24. Բն. գոլով: 25. եւ նոցա: 25. Դժվմ. նրոզովեցաք: Բն. նշովեալ արտաքս: 26. Դժվմ. զԿիւրոն: 27. Բն. Ըստ կամտրական հրամանի հարցն, զոր հատին ի վերայ հոռոմն և կացցէ մինչեւ ցուն մեք եւ Աղուանք:

«Պատմ. Աղ. գիրք Բ. գլ. ԽԶ. 48) երկուքն խումբ: 28. Փմ. զՀայք: 29. Բ. եւ պարսիկք: 50. Մ. յաթոռն:

Դ. «Եւ ապա աստանօր յիշատակիս, քանզի ի սորին ժամանակս ի բաց կացին վիրք ի միաբանութենէ Հայոց և կուրացան շլացան կորողնիք 2 ի պատուիրանէն, և թիկունս 3 դարձուցեալ ապաքանեցին հօրն հաւատոյ:

«Եւ ընտրեցան որպէս ապերախոք և անհնազանդք, և հաճեցան լինել 4 կցորդ քաղկեդոնի. փոխեալ զսահման հարցն, Թոգեալ զուսումն մանկութեան և մոռացեալ զուխան Եստուածեղէն»:

«Եւ ի ԺԺ (19). ամին Եբրահիմու կաթուղիկոսի զտէր Յոհան ի Գողգայովէ, Սօրիկ կայսր Հռոմայեցւոց 5 կացուցանէ կաթուղիկոս Հայոց ի բաժնին յունական կողմանն, ի ժամանակս Եբրահիմու:

1. Փ. Աղվանից: Հանգուցեալ Կարապետ վարդապետ Շահազարեանը եւ Աղուանից եւ Սիւնեաց պատմութեանց մէջ Աղուանք անունը միշտ ունի տեղ. վ. է գործածում. «Աղվանք»:

«Օրբելեան. Փարիզ. հատոր Բ. գլ. ԺԲ. (32) երես 22.: Մոսկվա. ԺԱ. 51) երես 204:

2. «Նոյնպէս: Թեոքիս գոռոզնիք—հալարտք: 5. Բ. ի Թիկունս: 4. Բ. լուսանցքում: առկ. Լ. 47: 5. «. հռոմայեցոց:

«Եւ կողման 52 Յունաց հակառակ ի 53 նմա նստուցին զՈհան 54 ոմն մերձ առ նա: . . . Լէն:

«Եւ սակս 55 ինն դասակարգութեան գլխաւորը 9 եկեղեցական 57 անձնահաճ կամաւ 58 ըստ նպիրտ 59 բարուց 40 Հայաստանեայցն, 41 կարգեն 42 զԱբրահամ պատրիարք. 43 և զաղուանիցն արքեպիսկոպոս, 44 և զԱրացն նետրուպոլիս, 45 խեռացաւ 46 վրացն որում Աիւրոն 47 կոչէին, և զհակառակութիւն բերէր 48 վճիւռ, 49

«Իսկ 1 Հայրապետն Աբրահամ ասէր լինել 2 յառաջահաւատ քան զվիրս զԱղուանս: 5 Եւ նոցա անկէ եպիսկոպոսապետութիւն, յայսմ 3 մաքառմանէ և ի խնդիր ուղղափառ 6 հաւատոյ դարձան վիրք և եղեն քաղկէդոնիտք: 7

«Իսկ զերկուանայն 8 հայրապետութեան 9 խտեցին տեարքն Սիւնեաց, և ոչ հաւանեցան ընդ մի դք յերկուցն, 10 հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինոյն 11 Պետրոսի: Որ հասեալ ի վախճան 12 պատուէր ետ վիճակին իւրոյ 13 առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանից, 14 Եւ զմիւսոնն 15 աւրհնութեան մինչև միասցի աթոռ սրբոյն Գրիգորի:

«Ասան պատրիկ 16 ձեռնադրեցաւ Արթանէս 17 յեպիսկոպոսութիւն 18 Սիւնեաց, ի զաքարիայ 19 սուրբ 20 հայրապետէն Աղուանից, ընդ նմին և զիւղըն աւրհնութեան 21 ամ յամէ 22 առնուին 23 սիւնիք 24 յԱղուանից, Սինչև բարձաւ հակառակութիւնն, և միապետեաց Աբրահամ զՀայրապետական 25 աթոռն»:

51. Բղ. Դընի: Փ. Դպի: Մ. Դուին: 52. Բն. կողմն: Փ. ի կողմն: Մ. կողմանք: 53. Բնիմ. նմա: 54. նմ. զՅովհանն: Բի. զՅովհանն: 55. Մ. ի սակս: 56. Մ. գլխաւոր: 57. Ղմ. եկեղեցականք: Բ. եկեղեցոյ: 58. Բնի. կամօք: Ե. կամաւք: 59. Բն. նըպիրտ: Եփ. քիրտ: 40. Բ. բարոյն: 41. Բ. Հայաստանեաց: Նղ. Հայաստանեայցն: Մ. Հայաստանեայց: 42. Բ. կանգէն: 43. Նղի. պատրիարք: 54. Բղշիմ. արքեպիսկոպոս: 45. Բնի. մետրապօլիտ: Մ. մետրապօլիտ: 46. Բնղմ. խեռեցաւ: 47. Բն. սիրովն: Եփմ. սիրիոն: 48. Ն. բերնաւ: 49. Բնղշիմ. վճիռ:

4. Ղմ. յաւելուն. Սուրբ: 2. Ղ. Լինի: 5. Ղ. զաղուանս: 4. Ե. եպիսկոպոսութիւն: 5. Մ. յայսմ: 6. Բն. ուղղափառութեան: 7. Բն. քաղկեդոնիկ: Ղշիմ. քաղկեդոնիտք: 8. Ն. զերկուանաւ: Փ. յերկուանայն: 9. Փմ. Հայրապետութեան: 10. Ն. ի յերկուցն: 11. Ղշ. փմ. առաքինւոյն: 12. Նղիմ. վախճան: 13. Բնմ. քիրտ: 14. Բն. յԱղուանս: 15. Բ. զմիւսոնն: Ն. զմիւսոնն: Մ. զմիւսոնն: Ղ. միւսոնն: 16. Բն. այնորիկ: 17. Ղիմ. Արղանէս: 18. Բնղշիմ. յեպիսկոպոսութիւն: 19. Փ. զաքարիա: Բ. զաքարիոսէ: Ն. զաքարիայէ: 20. Մ. պակասի: սուրբ: 21. Ղմ. րհնութեան: Փ. պակ. օրհնութեան: Բ. օծութեան: 22. Բն. առնուին ամ յամէ: 23. Ն. լուս. առնուին: Ն. 24. Ն. Սիւնիք. կրկնութիւն: առնուին սիւնիք ամ յամէ սիւնիք յԱղուանից: 25. Բն. զհայրապետականն աթոռ:

«Իսկ Աիւրիոն¹ Արաց արքեպիսկոպոսըն յաղագս զրոյզն պատճառի՝ աղագաւ փառամոլութեան բաժանեալ ի Հայոց խոստովանէր զաղանդն քաղկեդոնի:

Որ բազում անգամ զրեցաւ առ նա տէր Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսն՝ դառնալ նմա ի մոլար ծանապարհէն, և ոչ կամեցաւ, զի յոյժ ներկեալ էր աղանդովն² քաղկեդոնի:

«Եւ յերկփեղկել հայրապետութեանն Հայոց վաղձանէր մետրապօլիտն³ Աղուանից, ձեռնադրեալն յԱբրահամայ Հայոց կաթողիկոսէ:

«Իսկ տանն Աղուանից նշկահեալ զանմիաբանութիւնն Հայոց, նախանձեալ ընդ Աիւրիոն⁴ և ինքեանք ձեռնադրեցին ինքեանց կաթողիկոս, և շաղեցան սուղ ինչ ժամանակս՝ զամս ԻԲ [28], մինչև ի վաղձանէն⁵ տեսան Աբրահամու և տեսան Յովհաննայ երկուս⁶ միայն լեալ ի տանն Աղուանից անձամբ կաթողիկոս:

1. Բ. սիրոն:
2. ար. յաղանդովն: 3. ար. նետրապօլիտն: 4. Բ. սիրոն: 5. Բ. ի վախճանէ: 6. ար. քաւ:

Այս հատուածի մէջ այսքանս միայն նկատելի է, որ Աղուանից պատմիչը յունական բաժնի Յովհան Գ. կաթողիկոսին Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի ժամանակն է դնում. իսկ Գիլք թղթոցի մէջ ինչպէս և մեր միւս պատմագրաց մէջ Յովհանը Աբրահամ կաթողիկոսի ժամանակն է հակաթու նստել:

Սոյն հատուածից Օրբելեանի քաղուածքն է՝

«Ապա մինչ աղմուկ լինէր ի մէջ աշխարհիս, և Յովհան ոմն ի բաժին Յունաց հակառակաթու էր նստեալ, և վասն ինն դասուցն ի Յունաց ինդիր առ Հայս. և Աուրիոն Այաց կաթողիկոս վասն փառամոլ ատի ի բաց եկաց ի Հայոց և քաղկեդոնիկ եղև: Այնուհետև բաժանեալ ի բաց եկաց և Աղուանիցն պատճառելով և նա պատճառս ինչ»:

(Շարունակելի)

ԵՍ. Վ.

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ ՍԵՍԵՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ.

Թ. Ն Ե Օ Լ Դ Է Զ Է Ի.

(Շարունակութիւն)

Խոսքով Բ, որի մականունն է Պարուէզ (Ապրուէզ), Յաղթական, զուր ջանաց Վահրամի իւր կողմը քաշելու. Սա կամենում էր ինքն իշխել յանուն մի անչափահաս արքայորդու և կամ աւելի ևս յանուն իւր, Խոսքովը նրա գիմացն ելաւ, սակայն նրա զօրքն էլ հաւատարիմ չմնաց իրեն. Անուանի զօրավարն աւելի յարգանք էր ազդում, քան թէ անարի արքան, ուստի և թողին նրան հէնց առաջին լուրջ չափատամարտից յետոյ, Խոսքովը փախաւ իւր ընտանիքով և մի քանի հաւատարիմներով Ասորիք հոռոմների մօտ. Սահմանադրիս Կիրկեսիում (Circesium) քաղաքը հասնելով՝ նա մի աղերսականաւ մակ գրեց և օգնութիւն խնդրեց Մորիկ կայսրից (Mauricius. իշխում էր սկսած 14 օգ. 582 թ.). Սա ճարպիկ չեղաւ այս անսովոր բարեյաջող հանդամանքներից իւր տէրութեան համար օգտուելու. Մորիկը յանձն առաւ Խոսքովին յետ տանելու և իւր գահի վրայ բաղմնեցնելու առանց իւր համար մի դահացուցիչ վարձ ապահովելու. Ինչպէս հասարակ

ծագումից առաջ եկած մի մարդ՝ հաւանօրէն նա արդէն իսկ շողոքորթուած էր համարում իրեն, որ կարող է հնազոյն արքունի ցեղի մի շառաւիղ՝ օրինական թագաւորի կրկին իւր գահի վրայ նստեցնել և իրեն նրա «հայր» հրատարակել. Վահրամն այդ միջոցին քիչ տատանումից յետոյ ինքն իրեն արքայ էր հրատարակել տուել և իւր անունով գրամներ կտրել, նա կարողացել էր Բինդոյէին իւր ձեռքը ձգել. Սակայն Վահրամի գահը տատանուում էր հէնց սկզբից. Մեծամեծները նրան իրրւ իրենց հաւասարի չէին հնազանդում. Մինչև իսկ պարթևական իշխանութեան մէջ, ինչքան էլ շուտ շուտ թագաւորներին գահավէժ էին անում և թագաւորներ էին նստացնում, միշտ աչքի առաջ էին ունենում, որ միայն արշակունի լինի թագ կրողը. այսպիսի օրինապահան տեսակետ աւելի ևս զօրաւոր էր Սասանեանց ժամանակ, ժողովրդական հասկացողութեամբ «չին արքայական վեհափառութիւնը» (Փառօհաճի Վայանիկ) կապուած էր Արտաշրի տան հետ և այլ դք կարող չէր երբէք թագաւոր լինել. Նոյն իսկ Տիգրանում մի ապստամբութիւն ծագեց, որ Վահրամը թէպէտ և ընկճեց, որի միջոցին սակայն Բինդոյէն փախաւ յօգուտ իւր քեռորդու աշխատելու. Արդէն 591 թուի սկզբին մի կայսերական բանակ յառաջ էր անցել, Խոսքովին կրկին գահի վրայ նստեցնելու համար. Մարտիրոսոպոլիսը (Նիքիերոս), որ քիչ առաջ դաւաճանութեամբ պարսիկների ձեռն էր ընկել և արդէն բաւական երկար ժամանակ պաշարուած էր, թող տուաւ Խոսքով հոռոմներին յանձնելու, նոյնպէս և Գարան: Մծրնի մօտ պարսիկ բանակը միացաւ արդ Խոսքովի հետ. Բմենայն օր գալիս և միանում էին նրա հետ պարսիկ մեծամեծներ և զրանց թուում և հայ նախարարներ. Այլ գնդեր էլ գալիս և յարում էին օրինաւոր թագաւորին: Ագրբէյջանում (Ատրպատական) Վըստամը մի բանակ ժողովեց Վահրամի ընդդէմ. Հոռոմ—պարսկական զլխաւոր զօրաբանակը Տիգրիսի ձախ ափով նրա առաջն էր ընթանում. Բայց դեռ մինչև բանակների ընդհարումն մի արքունի նախադարձակ խուճի Միջագետքի անապատով ուղիղ ճանապարհով հասել և զրաւել էր Սելեկիա. Տիգրոն և Նոր—Անտիոք մայրաքաղաքները: Ամէնքն էլ օրինաւոր թագաւորին էին յարում: Եւ վճռական ճակատամարտում Ջարի շրջակայքում Վահրամը կոր ի գլուխ ջարդուեցաւ (591 ամառը): Նա փախաւ թիւրքերի մօտ, որոնք նրան պատուով ընդունեցին, բայց ուր քիչ ժամանակ յետոյ սպանուեցաւ. Հոռոմները Խոսքովին Տիգրոն տարին: Հոռոմների և պարսիկների մինչև այդ խաղաղութիւնն ինքն ըստ

ինքեան հասկանալի էր: Հարկաւ հարկատուութիւնը դադարեց, սակայն սահմանները մնացին նոյնը ինչպէս էին հռուից առաջ, մանաւանդ նշանաւոր է այն, որ Մծրինը պարսիկներին թողնուեցաւ:

Բայց Խոսրովը զեռ իրեն այնքան տկար էր զգում, որ կայսրից 1000 հոգում զինուոր խնդրեց իրրե թիկնապաշտ, նրա առաջին մտադրութիւնն էր բոլոր վտանգաւոր մարդկանցից ազատուել, մանաւանդ նրանցից, որոնք իւր հօրը գահալէժ էին արել և իրեն գահ բարձրացրել: Այսպէս սպանել տուաւ իւր քեռի Բինդոյէին: Բայց սրա եղբայր Աստամին չկարողացաւ ձեռք ձգել: Սա տեսնելով որ իւր մահը վճռուած է, Ահհարամի օրինակին հետեւեց և Մարաստանում թագաւորի տիտղոս առաւ և իւր անունով դրամներ կտրեց: Սա էլ հնագոյն ցեղից էր, սակայն չկարողացաւ օրինաւորութեան հեղինակութիւն ստանալ: Ինչպէս երևում է, նա Ահհարամի զօրքերի մնացորդների վրայ յենուեցաւ և միաբանեց թիւրքերի և գէլամիտների հետ: Գրեթէ վեց տարի շարունակ ընդգրկմացաւ նա Խոսրովի գնդերին և միայն դաւաճանութեամբ ընկաւ (հաւանօրէն 595-ի վերջին կամ 596-ի սկզբին):

Այս խռովութիւնները պէտք է երկարատեւ կռիւների պատճառաւ արեւելքում և արեւմուտքում արդէն իսկ բաւական տկարացած տէրութիւնը խիստ քայքայած լինէին: Խոսրով Բ. սակայն այն իմաստուն միապետը չէր, որին կարօտ էր երկիրն այս հանգամանքներում: Նա ամէնից շատ, եթէ ասելու լինինք, մի սովորական արեւելեան իշխան էր: Իսկապէս տկար լինելով նա միանգամայն պարծենկոտ և երկչոտ էր, փարթեմասիրութեան և շոայլութեան հետ նա ազահութիւն էլ ունէր, նրա մահուան ժամանակ արքունի գանձարանը, որ ինքը դատարկ էր ստացել, լիքն էր, մինչ երկիրը պատերազմներից աղքատացել էր: Նրա վարմունքը իրեն թագաւորեցնողների վերաբերութեամբ թերեւ կարելի է արգարացնել, եթէ հանգամանքներն աչքի առաջ ունենանք: Պատերազմում նա նորէք նշանաւոր չէ եղել. նրա յաղթանակները իւր զօրավարներին են պատկանում: Հարկաւ նա երկար ժամանակ պաշտպանում էր քրիստոնեաներին, մինչև իսկ նրանց առաւելութիւն էր տալիս, նրանց համար եկեղեցիք էր շինում: Սրա պատճառն այն էր, որ հոռոմների օժանդակութիւնը և մասամբ էլ, ինչպէս ինքն էր կարծում, ասորիների և արաբների գլխաւոր սրբի, ս. Սարգսի, օգնականութիւնը մեծ ազդեցութիւն էր գործել նրա վրայ, մասամբ էլ իւր սիրելի

լի տիկնանց տիկին Շիրինի, որ մի ջերմեռանդն քրիստոնեայ էր, և այլոց, ինչպէս իր քրիստոնեայ անձնական բժիշկ Գարրիէլի: 4. Վերջին ժամանակները Խոսրովի առ քրիստոնեաներն ունեցած բարեհաճութիւնը հակառակի փոխուեցաւ: Մեզ յայտնի է, որ նա բնաւորութեամբ բոլորովին վայրենի էր:

Սկսած այն ժամանակից, երբ մի ապստամբութեան շնորհիւ Մօրիկ գահալէժ եղաւ, սպանուեցաւ և նրա տեղը կայսերական գահը նստաւ զզուելի Փոկասը (նոյեմբ. 602), Խոսրովն իրեն պատերազմի մէջ էր համարում՝ հոռոմների հետ իրրե վրիժառու իւր «հայր» Մօրիկի և պաշտպան նրա կարծեցեալ Թագէոս որդուն, որ իրեն էր ապաւինել: Սրա վրայ աւելացաւ և այն, որ Եղեսիոյ հրամանատար Նարսէսը նրան Փոկասի ընդդէմ օգնութեան կանչեց: Խոսրովը նախ հրամայեց բանտարկել այն ղեկավարներին, որոնց Փոկասն ուղարկել էր իւր գահակալութիւնը Խոսրովին յայտնելու: Պատերազմն սկսաւ հաւանօրէն 604-ին: Քսան տարի շարունակ ասպատակեցին պարսից զօրքերը հոռոմների երկիրն այնպէս, ինչպէս երբեք չէին արել. այն աստիճանի տէրութիւնը Փոկասի և Աւարների և այլ վայրերի ազգերի շնորհիւ քայքայուած էր: Դարան առնելուս Խոսրովն ևս ներկայ էր (604), 2 ապրիլ նա այլ ևս անձամբ չէր մասնակցում պատերազմներում: Մի քանի տարուց յետոյ պարսից բանակները մօտն Փոքր Ասիոյ խորքերը, նոյն իսկ մինչև Քաղկեդոն, Կ. Պոլսի դիմացը: Բայց որ պարսից տէրութեան զօրութիւնն այնքան էլ ամուր չէր, երևում է այս շրջանում (604-ի և 610-ի մէջ) տեղի ունեցած, ինքն ըստ ինքեան մի անշնան ի-

4. Շիրինն ու Թագաւորը նոյն իսկ քրիստոնեաների երկու դաւանութեանց, միաբնակների և Նեստորականների, վէժերի մէջ խառնուեցան: Նրանք յիմարաբար պաշտպան կանգնեցին սակաւաթիւ և ևս աւելի քիչ պարսկական միաբնակներին: Այս յարաբերութիւնների մասին ունինք մի ժամանակակից եւ դեռ չհրատարակած ասորական յիշատակարանի մէջ հիմնալի նկարագրեր: Այդ յիշատակարանից ես օգտուել եմ շնորհիւ Դր. Նլայնի, Յուլիուս Է. Զուգի հովուի:

Այս մասին եւ առ հասարակ Խոսրով Բ.-ի պատմութեան համար առաջնակարգ աղբիւր է Սեբեոսը, որի ընդմանրամասն տեղեկութիւնները երեւի յայտնի չեն եղել հեղինակին: Անշուշտ է, որ Սեբեոսի գեղմ. Թարգմանութիւնը այդ պատմագրի հեղինակութիւնը շատ պիտի բարձրացնէ գիտնական աշխարհում: Մեր գրականութեան մէջ առհասարակ Սեբեոսի պատմութիւնը մի հազուագիւտ գանձ է իւր աղբիւրների ստուգութեամբ: Պարսից եւ հայոց պատմութեան համար Սեբեոս առաջնակարգ աղբիւր է, որ ցարդ ըստ արժանւոյն չէ գնահատուած:

Ժ. Թ.

4. Սեբեոս. Գիրք Բ. Գլ. ԺԲ. եր. 91. եւ Գլ. ԺԵ. եր. 98:

Ժ. Թ.

2. Land. Anecd. syr. 1, 15.

բողոքները, այն է Դու Բարի ճակատամարտն, Խոս-
րովը Հիւրայի թագաւորութիւնը վերջացրել էր և վեր-
ջին թագաւոր Նուսիւնին սպանել էր տուել: Այսու
տէրութիւնը ազատուել էր ինքն ըստ ինքեան մի ան-
յարմար աւատական իշխանութիւնից, սակայն աւե-
լի դժուարացել էր այժմ անապատի վայրերի ցեղե-
րի վրայ ազդեցութիւն գործելն և արգելել նրանց
ասպատակութիւնները մշակուած երկիրների վրայ:
Նուսիւնին անկումից յետոյ Բեգուին Բէկը իրն Այս-
լի ցեղին յաջողել էր Դու Բարցում, Եփրատի
մօտ, սակաւօրեայ ճանապարհով Տիգրոսից հեռու,
արքունի մի զօրաբանակ, որ բաղկացած էր արաբ-
ներից և պարսիկ կանոնաւոր զօրքից, բոլորովին ջար-
գելու և այն երկրին տիրանալու, որտեղից նրանց
ուզում էին հանել: Պարսիկների վրայ տարած այս
յաղթանակը որ արաբական ազգային փառասիրու-
թիւնը շատ մեծացրել է, բարձրացրեց մեծապէս նրանց
անձնավստահութիւնը, և ապագայում Իսլամի յար-
ձակման ժամանակ պարսից տէրութեան վրայ շատ
զօրացրեց:

Պատերազմը հռոմեաների հետ յաջողութեամբ
շարունակուեց դեռ ևս երկար, երբ արի Հերակլը
Փոկասին դահաւիթի էր արգէն (Հոկտ. 610): Սա
զուր տեղը քանիցս խաղաղութիւն խնդրեց, նեղուե-
լով ամէն կողմից, Դամասկոսն առնուեցաւ 613-ին:
Այն կողմերը, ուր տէրութեան հիմնարկութեան
օրուանից պարսիկները ոտք չէին կոխել, այնպէս
աւերուեցաւ, որ հետքերը մինչև այսօր էլ ան-
համար աւերակների վրայ երեւում են: Երուսաղե-
մըն առնուեցաւ 614-ի յունուարին: Ամբողջ Քրիս-
տոնէութիւնը սոսկաց լսելով՝ որ պատրիարքի հետ
միասին Փրկչի «վեհ, կենսատու խաչն» ևս գերի են
տարել պարսիկները: Սրանից յետոյ առնուեցաւ
Եգիպտոսը և Փոքր Ասիան մինչև Քաղկեդոն՝ աս-
պատակուեցաւ: Միայն 622-ին կարող եղաւ Հե-
րակլը պարսիկների դէմ ելնելու: Նա նաւով դիմեց
Եսոսի ծովածոցը, այնտեղից մտաւ Հայաստան
և պոնտական երկիրներն և առաջին անգամ կրկին
յարգանք աղդեց թշնամուն հռովմէական զէնքի ա-
ռաջ: Երշաւանքի ծախքերի համար եկեղեցեաց
գանձարաններից շատ դրամ առնուեցաւ: Մարտի
15-ին 623 թ. ձեռնարկեց նաև վերջապէս իւր մեծ
արշաւանքը, որ նրան քանիցս պարսից երկրի խոր-
քերը տարաւ: Նրա գրեթէ արկածախնդրական
թափառումները, որոնց միջոցին նա սովորաբար
գէպի յետ հաղորդակցութիւն չէր ունենում և մեծ
դժուարութիւնների պիտի հանդիպէր, զօրքին պա-
շար մատակարարելու համար, ցոյց են տալիս, որ
նա մեծ զօրավար էր և մեծ քաղաքագետ: Հէնց
առաջին տարումը նա աւերեց պարսիկների ամենա-

սուրբ սրբավայրերից մէկն, Գանձակի ատրուշանը,
Ուրմիայի լճից ոչ հեռու. սա պատասխան էր Երու-
սաղէմի սրբապղծուելուն: Մենք տեսնում ենք Հե-
րակլին երբեմն Կովկասի մօտերը, երբեմն արեւե-
լեան Փոքր Ասիայում, երբեմն Միջագետքում, ոչ
երբէք յաղթուած, յաճախ յաղթական, թերեւս
աւելի յաճախ էլ ճարպիկ շարժումներով զօրագոյն
բանակներ խաբելիս և տկարացնելիս: Խոսքովը,
որին կայսրը Գանձակում սարսափելի մերձեցել էր,
նրա ուշադրութիւնը մի կողմը քաշելու ուղարկեց
իւր ամենից անուանի զօրավար Շահար Բարադին
(Շահար Աւարադ) մեծ զօրաբանակով գէպի Քաղկե-
դոն (626): Այդ մի վտանգաւոր ժամանակ էր Կ.
Պօլսի համար. մի կողմում պարսիկներն էին, միւ-
սում Աւարները (626 ամառը), իսկ կայսրը գրեթէ
անհետ էր եղել խորին Ասիայում: Սակայն Աւար-
ները շուտով յետ քաշուեցան (օգոստոսի սկզբին),
որովհետեւ աննաւատորմ պարսիկները չկարողա-
ցան նրանց հետ Վասիորի վրայով զինուորական միա-
բանութիւն հաստատել, Դրա փոխարէն Հերակլը Կով-
կասի հիւսիսից վայրենի խաղաղների պարսից երկիրն
արձակեց, Միայն 627-ին համարձակուեց նա տէ-
րութեան բուն կեդրոնի վրայ յարձակուելու: Ճրա-
գալուցի տօնը (628 յունուար 6.) կատարեց նա
Դաստակերտում, որ 24 տարի Խոսրովի կա-
նոնաւոր մայրաքաղաքն էր, Տիգրոսից միայն մեր-
ձաւորապէս երեք օրուան ճանապարհ հեռու: Թա-
գաւորն երկիւղից փախել էր և ինքն ու իր կանա-
նոցը ապահով էր զբացել՝ միայն երբ անցել էր
Տիգրիսի կամուրջը Տիգրոսում: Հերակլը իւր հզօր
արշաւանքը Կովկասից հարկաւ փոքրածիւ գնդերով
էր արել և կարող չէր ջրանցքներով պաշտպանուած
և խիստ ամրացած մայրաքաղաքի վրայ յարձակուել:
Այլ ընդհակառակն մինչև թագաւորի մի մեծ բա-
նակ կաղմելը յետ քաշուեց, բայց էլի գէպի թըշ-
նամուն հողը, գէպի Գանձակ, և այն էլ փետրուա-
րին և մարտին շարունակ տեղացող ձիւնի տակ
Քուրդաստանի լեռնաշղթայի միջով, մի ձեռնար-
կութիւն, որի նմանը պատերազմական պատմութեան
մէջ շատ քիչ կայ:

Այս միջոցին սակայն Տիգրոսում նշանաւոր
իրողութիւն էր կատարուել: Խոսրովը իւր բռնակա-
լութեամբ և կռիւմներով մեծամեծներին և հա-
սարակ մարդկանց առհասարակ դառնացրել էր. նրա
վատօրէն փախուստը պատճառ էր դարձել իւր
յարգանքը կորցնելու: Դրա վրայ աւելացաւ և այն,
որ նա Մարգանշահին, իւր սիրելի Շիրինի որդուն,
յաջորդ էր նշանակել, անդրանիկ Վաւատ որդուն
զրկելով, որովհետեւ Շիրինը, չնայելով իւր տարի-
քին և հաղարաւոր այլ կանանց, դարձեալ իշ-

խում էր նրա վրայ, Կալատը իւր միւս շատ եղբայրների հետ արգելուած էր մի ամբողջում: Արդ մի քանիսը, դրանց մէջ և մի քրիստոնեայ Շամաթայ անունով, որ որդի էր մեռած ընդհանուր կապալառու Եղգինի, աղատեցին Կալատին բանտից և թաղաւոր հրատարակեցին (25-ին փետր. 628): Խոսքովը լքեալ ամէնքից՝ դուրս հանուեցաւ իւր թագստեան տեղից, բանտարկուեց և մի քանի օրից սպանուեց (29 փետ. 628):

Այսպէս անգթօրէն և թշուառ կերպիւ ընկաւ այն մարդը, որի բանակները գրեթէ Աքեմենեան տէրութեան սահմաններին տիրել էին: Ոչ մի ձեռք չբարձրացաւ նրան պաշտպանելու և նրա համար վրէժխնդիր լինելու: Մանաւանդ քրիստոնեաները, որ բոլոր միւս բաները մի կողմը թողնելով խաչի գերութեան համար խորը խոցուած էին, ցնծութեան աղաղակներով ընդունեցին հայրասպան Կալատին, որի գահ բարձրանալու ժամանակ իրենցից մէկը մեծ դեր էր խաղացել:

Առաջին բանը, որ կատարուեց Երոյէն իւր հօրն սպանելուց յետոյ արաւ, էր իւր բոլոր եղբայրների սպանումն (հաւանօրէն 18): * Իսկ երկրորդը՝ որ կայսեր մօտ մարդ ուղարկեց խաղաղութիւն աղերսելով: Անմիջապէս մի ղինադադար հաստատուեցաւ, բայց ոչ խաղաղութիւն: Հերակլը չէր շտապում խաղաղութիւն անելու, որովհետեւ իրերի վիճակը մասամբ իւր նրանից էր կախուած: Բոլոր պարսիկ զինքերն հրաման ստացան հռոմեաների երկրներից դուրս գալու: Ինչպէս երևում է, Հերակլն այս ձեռք կրկին ձեռք բերուած երկրներից մի քանիսի մանաւանդ Միջագետքի, վիճակը մասամբ կարգի է բերել: Ասորիք հասնելով լսեց, որ Կալատ Երոյէն արդէն մեռել է: Խեղճը հազիւ կէս տարի էր թագաւորել: Սրա կառավարութիւնը նշանաւոր եղաւ մի սոսկալի ժանտախտով:

Երկրի զօրաւորները նրա փոխանակ թագաւոր կարգեցին նրա որդի Արտաշէսը Գ.-ին: որ մի եօթնամեայ մանուկ էր: Արդ սկսաւ մի անասելի շփոթութեան ժամանակ, երբ գահի վրայի մանուկներն ու կանայք իբրեւ պատրուակ էին ծառայում միմեանց դէմ մաքառող մեծամեծների համար: Արտաշէս թագաւորութեան միջոցին Հերակլը մեծահանգէս կերպիւ կրկին կանգնեց Երուսաղէմում ս. խաչը, որ Տիգրոսից ուղարկել էին նրան նեւտորական եկեղեցու գլխաւորներից մէկի ձեռքով: Դեռ ևս մինչև այսօր «Խաչվերացի» տունը յիշեցնում է այդ հանդիսի օրը, 14-ին սեպտեմբերի (629-ին):

* Սեքէոս Գիրք. Գ. Գլ. ԻԶ. եւ սպանին զամենեսան ի միում ժամու արս Խոս: Ժ. Թ.

Տիգրոսի կառավարութիւնն անզօր էր: Խաչիւններն ասպատակելով արշաւում էին տէրութեան վրայ: Թերեւս այդ միջոցներին էր, որ Խոսրովը, * Կալատի որդին, Որմիզդ Դ.-ի թոռն, որ թիւրքերի մօտ էր մեծացել, նախ Խորասանում փորձ արաւ իւր գահը կանգնելու: Նրան մի քանի ամից յետոյ սպանեցին:

Արդ, զօրաւորագոյն մէկը ձեռք մեկնեց դէպի թագը. դա էր յաղթութիւններով պսակուած Շամշրվաւը: Մի տեսակցութեան միջոցին Կապադովկիոյ Արաբեստուսում (յունիս 629) պէտք է նա Հերակլի հաճութիւնն առած լինի այդ մասին: ** Սրա համար ձեռնտու էր թշնամի տէրութիւնը, ներքին խռովութիւններին նպաստելով՝ ըստ կարելւոյն թուլացնել, Շահնշարազը սակաւաթիւ գնդերով Տիգրոսն հասաւ տէրութեան յայտնի պաշտպանը առաւ իւր թագաւորների քաղաքը մի քանի մեծամեծների դաւաճանութեամբ: Քաղաքը յափշտակութեան, կոտորածի և ամէն տեսակ սարսափների մատնուեցաւ: Արտաշէս մանուկը ապրիլի 27-ին 630 թ. սպանուեցաւ: Սակայն արդէն յունիսի 9-ին ընկաւ Շահնշարազը իւր բարձակիցների նախանձի և օրինապահական ձգտման շնորհիւ: Նրա դին փողոցներով քաշ տրուեցաւ, և աւանդութիւնը կոպիտ հեգնութեամբ է խօսուում այն մարդու մասին, որ կամենում էր թագաւոր լինել և չէր կարող լինել, որովհետեւ օրինական աքեմենի տանից չէր:

(Նը շարունակուի.)

Մ. Բ.

ԱՅՏՈՐՈՒ ԴՍՏԵՐ ԵՐԳԸ. *

Անտառներում քաղցած գայլեր
Թափառում են ոռնալով,
Թափառում են քաղցած գայլեր,
Զոհ են պտրում ոռնալով:
Քաջ հովիւներ, արթուն կացէ՛ք —
Ձեր հօտերը կը ջնջեն.
Մօտ են նոքս, արթուն կացէ՛ք,
Քաջ հովիւներ, սպառազէն:

Այս օտարներն՝ ո՞վ են սոքս,
Ի՞նչ են ուզում մեզանից.

* Տես Սեքէոս Գիրք. Գ. Գլ. ԻԶ. Խոսրով ոմն յազգէ Սասանայ:

** Հմմտ. Սեքէոս Գիրք. Գլ. ԻԶ.:

Ժ. Թ.

* Բաւական աւանդութիւն, Արտիւրո — Կամախոնի:

Փայլեցնում են գէնք ու զրահ,
Խօսք են ասում սպառնալից:
Մեր պատիւն ու ազատութիւն
Խել են ուզում մեզանից, —
Ահա թէ ինչ խօսք է լսուում
Հոովմայ կայսեր քերանից:

Մեր կորովի քաջ պատանիք,
Մեր նազելի աղջիկներ,
Նորան ծառայ պիտի լինիք,
Նորա կնոջ նաժիշտներ . . .
Մեր հայրենեաց ազատութեան
Ժառը չուզեց խոնարհել,
Եւ կատաղած՝ նոքա եկան
Կամենում են այն կտրել:

Դ՛հրս այստեղից, դ՛հրս, թշնամիք,
Էլ ձեզանից ահ չունենք.
Կորչելու չէ՛ մեր հայրենիք,
Եղբայր դարձանք՝ հօգը ենք:
Մեր թշնամին՝ երկաթապատ,
Իսկ մենք մերկ ենք քնաւին,
Բայց կը փշրենք մենք կոտ երկաթ,
Չի դիմանալ մեր ուժին:

Ապառաժներ կը պատառնենք
Եւ անստիկ լեռներից
Նորա զլիւն մենք կը թափենք,
Կը հալածենք մեր երկրից . . .
Տեսէք, եղբարք, լուսին ցոլաց
Յստակ, կապոյտ երկնքում.
Ազատութիւն սուրը հայրենեաց
Մաղթենք արդ մեր աղօթքում:

Թարգմ. Յ. Յ.

Ք Ն Ն Ա Դ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

Н. Я. МАРРЪ. Сказаніе о католикоствѣ
Петрѣ и ученомъ Іоаннѣ Козеригѣ. (Изъ сборни-
ка Факультета Вост. яз. „Восточныя Замѣтки“.
С.П.Б. 1895. Типогр. Импер. Академіи наукъ).
Եր. 9—34. fol.

Պետերբուրգի համալսարանի արևելեան բաժնի
ուսուցչապետ պ. Ն. Մարը անձանօթ չէ հայ բանա-
սէրներին, հայկական գրականութեան ասպարիզում

նրա լուրջ հետազոտութիւնները բաւական մութ
կէտեր են պարզել, որով և մեզ յոյս ներշնչել, որ
երիտասարդ գիտնականը ղեռ ևս մեծամեծ ծառա-
յութիւններ պիտի մատուցանէ մեր նախնի գրակա-
նութեան քննութեան գործին: Մեր յոյսերն ի դե-
րեւ չեն ելնում, արգոյ բանասիրի գրիչը տարէնը
մի քանի մանրագին մենագրութիւններ է պար-
գեռում մեզ:

Այս աշխատութիւնը վերաբերում է մեր
միջնադարեան գրականութեան մութ խնդիրներից
մէկին, Յովհան վարդապետ Կողբունի տեսիլքին և
նրա այն հետքերին, որ գտնուում են Մատթէոս
Ուռհայեցու ժամանակագրութեան մէջ:

Եթէ մեր դասական գրականութեան շրջանին
վերաբերեալ շատ խնդիրներ ցայսօր իսկ լուսաբա-
նուած չեն, բայց դո՛ւն է այդ գրականութիւնն հրա-
տարակուած և յայտնի է, մինչդեռ միջնադարեան
հարուստ գրականութիւնը մեծ մասով ղեռ ևս ան-
յայտութեան մէջ թողուած է մնում: Քանիցս ա-
ռիթ ենք ունեցել արդէն յայտնելու, որ այդ ե-
րեութի պատճառը մասամբ Միթիթարեանների ուղ-
ղութիւնն ու նրանց կրօնական գիտմաներն են եղել,
ուստի այդ մասին նրանցից շատ սպասելիք չունենք
այլևս և մեզ է մնում այդ անձանօթ աշխարհի
հետախուզութիւնը: Քանի որ հայ բանասէրների
թիւն այնքան նուազ է և հայ վանքերը անկարող
են դրական գործունէութիւն ունենալ, միշտ շնոր-
հապարտ պիտի լինինք այն օտարականներին, որ
այդպիսի աշխատանքներ են յանձն առնում:

Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութեան աղ-
բիւրների մասին այն թիւր կարծիքն է իշխում, որ
նա առանց գրաւոր աղբիւրների է գրել, այս կար-
ծիքը հերքուում է յարգելի գիտնականի հետազո-
տութեամբ, ուր նա ջանացած է ցոյց տալ, որ Ուռ-
հայեցին այնքան պատմագիրներից չէ օգտուել, որ-
քան մեր միջնադարեան գրականութեան մէջ ծաղ-
կող տ ե ս ի լ ն ե ռ ի կ ե ղ ծ ա գ ռ ու թ իւ ն ն ե-
ր ի ց :

Այս կարծիքն հաստատելու համար պ. Մարը
յառաջ է բերում մի ցարդ չհրատարակուած բնա-
գիր, որի վերնագիրն է «Տեսիլ ս. վարդապետին
Յովհաննիսի՝ որ մականունն Կողբուն կոչի»: Այս
հատուածն արտագրուած է մի ձեռագրից, որ գըր-
ուած է 1320 թուին և որ գնուած է Արագածի
հիւսիսային ստորոտում գտնուող Հաջի-Խալիլ դիւ-
ղացի Գալուստ Նիկողոսովից և որ այժմ գտնուում
է «Ասիական մուսէոնում» (Mss. Arm. Marr № 5): Պա-
րոն Մարը բնագրի հրատարակութեան (7 երեսից)
կցել է և ուսերէն թարգմանութիւնը: Հետազո-
տութեանս ներածութեան մէջ հմտալից քննու-

Թեամբ աշխատել է ապացուցանել, որ նախ՝ Յովհանն Կոզեռնի տեսիլը մի կեղծագրութիւն (apokryph) է, որ գրուած է ժ.Բ. դարում, և ըստ ամենայն հաւանականութեան Սեւեռան հայ մենաստաններից մէկում 1147 թուի խաչակրաց պատերազմի շուտափոյթ և յաջող ելքի յուսով, որ և ի դերն չեղաւ: Երկրորդ՝ որ Մատթէոս Ուռհայեցին որի պատմութիւնը հասնում է մինչև 1136 թ., գրել է իւր պատմական երկը 1147 թուից յետոյ և այն էլ բաւական ժամանակ յետոյ, որովհետեւ այդ ժամանակը տեսին արդէն յաւելուածներով հարստացած է: Այլ ևս ձգնել է ապացուցանել, որ Ուռհայեցին առանձին նպատակով հանգամանքների մէջ է եղել այդ տեսլեան հետ ծանօթանալու վերաբերմամբ, վերջապէս, որ նա ծանօթ է եղել անշուշտ այս տեսլեան, եթէ մինչև իսկ ենթադրելու լինինք, որ այդ տեսիլը մի այլ դր Ուռհայեցուց յետոյ է աւելացրել նրա ձեռագրի մէջ:

Կեղծագրութիւնների և մասնաւորաբար տեսիլների հետքերը մեր պատմական գրականութեան մէջ առանձին ուշագրութեան արժանի են, ուստի առթից օգտուելով յիշենք այս տեղ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ Յովհաննէս Կոզեռնի անուամբ ծանօթ «Հացունեաց խաչի» պատմութիւնը: Զեռագրատան այդ գրչագրի նիւթոց ցանկի մէջ գրտնելով Յովհաննէս Կոզեռնի «պատմութեան» յիշատակութիւնը, մեր որոնածի փոխարէն գտանք միայն մի գլուխ հետեւալ մակագրութեամբ. «Պատմութիւն, Յազագս սրբոյ խաչին. Որ հացունեացն կոչի. Եւ թէ որպէս դարձաւ ի պարսից աշխարհէն խաչն աստուածընկալ, Եւ յայն ժամ մասն ընկալեալ տիկնոջ Սիւնեաց: Աւերնագրից յետոյ գլուխըն սկսուում է. «Եւ եղև յետ թագաւորելոյն Մաւրկայ...» Այստեղ լեզենդական ձևով պատմուած է Խոսրովի ձեռքով ս. խաչի գերութիւն, ապա Հերակլի ձեռքով ազատուելն և դրանից մի կտոր Սիւնեաց տիկնոջ ընծայութիւն: Յաջորդաբար սրան կից պատմուած է Երուսաղէմի առումն մահմետականների ձեռքով, յունաց Լեոն կայսեր յաղթութիւնը իսլամների վրայ, Թէոդորոս Ռշտունու և Սահակ Զորափորեցու մասին ճիշդ Ղևոնդ պատմագրի խօսքերով և վերջապէս Թէոդորոսի որդի Վարդ պատրիկի մասին: Ամբողջ պատմութիւնն անպայման լեզենդական ձև ունի: Հարունակութեան մէջ ձեռագրում գտարկ տեղ է թողուած և ապա հակիրճ պատմուած է Պետրոս Գետադարձի հրաշագործութիւնն ուր կայ և աղանու և արծուի դէպքը: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ այս աւանդութիւնը վերաբերում է Վասպուրական աշխարհին «հուպ ի ծովն Ըորշտունեաց» ուր

Վարդ պատրիկը իբրև 1000 եկեղեցիք է շինել տալիս, որոնց օրհնութեան հանդիսի համար ս. Ստեփանոսի նշխար է բերում մի ձգնաւոր Երուսաղէմից:

Արդեօք այս կեղծագիր վանական և ուշ ժամանակ յօրինուած լեզենդաներն են, որ յայտնի են եղել իբրև պատմագրութիւն Յովհաննէս Կոզեռնի ծարօնացու անուամբ, թէ նա մի պատմութիւն ևս գրել է, ինչպէս աւանդում են նրա մասին: Ինչ առաջինն է հաւանական երևում:

Ա.Ջ.ԱՅՅՆ ՄԱՏԵՆԱՐԱՐԱՆ Ժ.Ը. Սե ծովու ուսական եղերքը, Գրեց Կ. Տիւրեան. եր. 190. 4°. դինն է 2 ֆրանկ. Վիեննա 1895.

Ժ.Բ. Գրանսիլուանի ոյ Հայոց Մե տր ապ ու ի ս ը կամ նկարագիր Կերլայ հայաքաղաքի ի դիր և ի պատկերս: Աշխատասիրեց Հ. Գրիգորիս վ. Գովրիկեան ի Միս. Ուխտէն. երես Թ. + 348. 4°. 1896. Վիեննա. տպ. Միխիթարեանց, դինն է 3 ֆր.

Վիեննայի Միխիթարեան հարց բերան «Հանդէս Ամսօրեան» վաղուց է արդէն մասն առ մասն հրատարակում էր այս գրքերն իւր էջերուն մէջ, որ այս տարուան սկզբին աւարտուելով, արդ իբրև առանձին գրքոյկներ ի վաճառ են հանուած: Ազգային կոչուող այս մատենադարանի Ժ.Ը. հատորը գործ է պ. Կ. Տիւրեանի, որ իբրև զբօսաշրջիկ (tourist) պտտած է Սե ծովի ուսական եղերքներն և առթից օգտուելով հաղորդել է իւր տպաւորութիւններն ու հաւաքած պատահական տեղեկութիւնները: Այդտեղ կան աշխարհագրական, վիճակագրական, պատմական, առևտրական, ժողովրդագրական և ամենատեսակ տեղեկութիւններ, որ կարող են օգտաւէտ լինել ամէն մի զբօսաշրջիկի և ուղևորի համար: Գիրքը նուիրուած է Վիեննայի Միխիթարեանների ընդհանրական արքայ Հ. Արսէն Եշտունեանի յիսնամայ քահանայական ուսումնական գործունէութեան: Իբրև տ ու լ ի ս տ ի յիշատակարան յաջող է կազմուած գիրքս, սակայն թէ ինչո՞ւ համար ազգային մատենադարանի հատոր է կազմում այդ հոսկանալի չէ. երևի նրա համար որ ազգային լեզուով է գրուած:

Յիրաւի ազգային մատենագրանի հատոր կազմելու արժանի է երկրորդ գիրքը, որ մեր ազգային ընդարձակածաւալ դաղթականութիւններից մէկի անցեալի և ներկայի պատկերն է: Այս գրքի հետ ծանօթացնելու և գիրքս մեր ընթերցողներին յանձնարարելու համար ամէնից լաւ միջոցն է դնել այստեղ նրա հեղինակի յառաջաբանը:

«Ընթերցողին առջև դուցէ շատ աչքի զարնող

բան պիտի երենայ մատենիս ճակտին վրայ դրուած անունը:

Աս բանս ունի իր յատուկ պատճառն. ու հարկ է որ զայն մեր կողմանէ քիչ մը լուսաւորենք:

Գրանսիրութեան չայոց չորս գլխաւոր գաղթականութեանց ամենէն մեծը, քաղաքակիրթը, հարուստը, յառաջագէմն, ամենէն աւելի հայու-թեան ոգի ու բնակիչ ունեցողը՝ Վերլա Հայաքաղաքն է:

Մետրապոլիս կը կոչէ այս քաղաքս հեգնութեամբ հունգարական ազգը. ու նաեւ «Հայոց բորթականտան» կ'անուանէ ծաղրաբանութեամբ լատինական կղերը: Անտարակոյս անոր համար, վասն զի այս քաղքէն ելած են այլեայլ ատեն, այնպիսի աշխարհական ու եկեղեցական անձինքներ, որոնք զազն՝ իրեն «պատշաճ տեղը զետեղել ուզած» — անոր իրաւունքները՝ եկեղեցական անկախութիւնը, պաշտպանած ու ազգը կ'լլել և իրենց մէջն ամբողջիկ ուղղորդելուն դէմ՝ մաքառած են, գործով, բանիւ և գրով:—

Պատմութիւն չէ, նկարագիր մըն է առաջիկայ մատենան, անանկ քաղքի մը, որուն բնակիչները, ատեն մը բազաւարաբ՝ իսկ հիմայ իր մեծ մասովն ազգային են. — քաղքի մը՝ որ յատկացեալ է Հայոց. որ Հայոցմէ հիմնուած է. որուն յատկազօրը յօրինած է ազգային ծարտարապետ մը (Ալէքսանեան), որուն հիմնաքարը դրած է Հայ եպիսկոպոս մը՝ (Արքայեան) ասկէ իբր երկու հարիւր տարի առաջ, 1700-ին:

Ստորագրութիւն մըն է մատենան, հին ու նոր Հայաքաղքին արուեստաւորաց ու առեւտրական եղբայրութեանց և հոգեւոր ընկերութեանց, հրապարական շէնքերուն, հիմնարկութեանց, իւր մէջը գտնուած հրապարական յիշատակարաններուն, եկեղեցական հանգրձից, ունեցած հին ձեռագիրներուն, դարձեալ՝ ժողովրդական սովորութեանց, տեղական լեզուին, առասպելեաց, ազգային առակաց ու երգոց բեկորներուն՝ մնացորդներուն...

Եւ ինչպէս որ մենք, մեր բունէն՝ մեր կոճղէն անջատուած ազգայինքս, շատ հետաքրքրութեամբ կը լսենք, կը խօսինք ու կը կարդանք, մեր հին հայրենեաց՝ ինչպէս նաեւ Արեւելք, Ռուսաստան և ուրիշ երկիրներն և տէրութեանց մէջ սփռուած Հայոց ու իրենց վերաբերեալ բաներուն վրայ, անանկ ալ կը համարինք, թէ այլ և այլ տեղերը գտնուած ազգայինք ալ, նոյն մտադրութեամբ ու հետաքրքրութեամբ կը կարդան, և այն սիրով տեղեկութիւն կ'առնուն, իրենցմէ անջատուած ու Գրանսիրութեանից ազգայնոցմէ հաստատուած այս քաղքին գաղթականութեան պատկանեալ բաներուն վրայ:

Գրի առած ենք և մատենի ձև տուած ենք գործոյս, անոր համար, որ այն՝ ատեն մը այնչափ ծաղկած ու հիմայ այսպէս նուաղելու և օր աւուր փճանալու վրայ եղած հայ գաղթականութիւնը, գոնէ գրով ու ապագայ սերունդներուն համար ըլլայ յիշատակ մը, թէ ժամանակ մը Հայաքաղաք (Armenopolis) կոչուած տեղւոյն վրայ, միայն ազգայինք կը բնակին եղեր. որոնք՝ իրենց հեղինակութեամբ՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են, շրջակայ ազգայնութեանց վրայ — որոնք՝ իրենց ձեռնարկու ոգևորով, կարողութեամբ, գործունէութեամբ, շրջահայեցութեամբ, առեւտրական աշխուժովն ու հարստութեամբ՝ մեծ բաներ ըրած, շատ բան թողուցած են իրենց սերնդոց:—

Ցաւալի գուշակութիւն մըն է, զոր ընել կը հարկադրինք, եւ երանի թէ չիրականանար ըսածնիս: Բայց պարագաներն ու յարաբերութիւնները, և անցելոյն՝ ներկային հետ համեմատութիւնը, զմեզ գրեթէ կ'ապահովեն, թէ դար մը պիտի չանցնի ու պիտի որ անհետանայ, նաեւ Գրանսիրութեանից Հայոց այս մայրաքաղաքին մէջէն հայութեան ոգին, հայ լեզուն, սովորութիւնները... և գուցէ հայ արարողութիւնը, թէ որ արտաքին կարգի պատահար մը, վերջին դիպուած մը — թերեւս ազգային եպիսկոպոսութեան վերականգնումը, և կամ ուրիշ տեղէ մը մեծ գաղթականութիւնը մը — այս տեղւոյն օգնութեան չհասնի: — —

Մատենիս նկարագրութիւնն աւելի աչքի դարնող ու ձեռքով շօշափելի ընելու համար զանիկայ պատկերազարդ ըրած ենք, ամփոփելով անոր մէջ չէ թէ միայն քաղքիս կրկին թռչնահայեաց պատկերը, այլ նաեւ հրապարակական շէնքերուն, հիմնարկութիւններուն, եկեղեցիներուն, պարտեզներուն և այլն՝ աւելի նշանաւոր կտորները: Բաց ասկէ ժողովրդեան այլեայլ աստիճանէն՝ զանազան անձանց լուսանկար պատկերներն ալ գործոյս մէջ առած ենք:

Պէտք ենք խոստովանիլ, թէ մեծ քաջալերութիւն մատուցած է մեզի՝ յանձն առնելու գործոյս թէ մտաւորական աշխատութիւնը, և թէ մանաւանդ նիւթական ծախքերն, այն ճանաչողութիւնն ու երախտագիտութիւնը՝ որուն արժանացած ենք մեծապատիւ Իզմիրեան կտակին վերատեսչութեան կողմանէ, երբ երկու տարի յառաջ նմանօրինակ գործք մը — «Հայք յԵղիսարեթութեանից Գրանսիրութեանից» — հրատարակելու ձեռք զարկած էինք:

Եւ այս է երկրորդ պատճառն, որուն համար փափաքեցանք՝ ազգիս մէկ քիչ ծանօթ գաղթականութեան վրայէն նորէն մոռացութեան քօղը

վերցնել և զանկայ ընդհանուր ազգին, գոնե ըստ մասին ծանօթացնել:»

Հարկաւ ցանկալի կըլինէր մեզ համար, որ հեղինակն իւր նիւթերի մէջ աւելի ընտրութիւն արած լինէր և աւելի լուրջ ոճով գրէր՝ խուսափելով աւելորդ ածականներից, անշանակ մակդիրներից և պարզամիտ (naïv) նկարագիրներից. սակայն ոճը նոյն իսկ մարդն է, չպահանջենք անհնարինը, շատերի համար գուցէ այս պարզութիւնս իսկ գրքիս հրապոյրներից մէկն համարուի: Այս գիրքը կարող ենք օտարութեան մէջ կլանուող հայութեան յուշարձանն համարել: Եկեղեցիների անխորութիւն քարոզողները թող այս օրինակովս էլ տեսնեն, որ արտաբոյ Հայաստանեայց եկեղեցու չիք փրկութիւն հայութեան:

A. Carrière. La Légende D'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris 1895. Impr. nationale. Եր. 357—414.

Կար ժամանակ, երբ ֆրանսիական արեւելագէտներն անընդհատ շարքերով հայկական գրականութեան ուսումնասիրութիւններ էին ընծայում, սակայն վաղուց է, որ այդ եռանդուն գործունէութիւնը դադարել է: Փարիզու «արեւելեան կենդանի լեզուների վարժարանի» ուսուցչապետ պ. Ա. Կարրիէրն է միայն, որ իւր այլ պարապմունքներից աւելացած ժամանակը նուիրում է հայկական գրականութեան: Յարգելի գիտնականի այս աշխատութիւնը պարտական ենք «արեւելեան կենդանի լեզուների վարժարանի» հարկւրամեակին, որի յիշատակին եղած հրատարակութեան մի մասն է կազմում այս շքեղ մենագրութիւնը:

Հայ բանասէրներին յայտնի է, որ Գուտշմիդից սկսած եւրոպական բանասէրների մի մասն մինչև ցայսօր ճգնում են ցոյց տալ, թէ հայ պատմութեան նախահայր Մ. Խորենացին Ե. դարու մատենադիր չէ: Յարգելի ֆրանսիական գիտնական պ. Ա. Կարրիէրն Մ. Խորենացու մասին այս երրորդ շարադրութիւնն է ահա, որ հրատարակում է. բարեբախտաբար այդ շահագրգիռ հետաքննութիւններն ամէնքն էլ հայերէն են թարգմանուած և այս երրորդն ևս թարգմանուում է: Նախկին երկու շարադրութեանց մասին թեր և դէմ առարկութիւններ ևս կ'ըլլան. անշուշտ այս վերջին հմուտից քննադատութիւնն ևս առարկութիւններ յառաջ կը բերէ: Պ. Ա. Կարրիէրը հիմնուելով իւր նախկին և ներկայ հետազոտութեանց վրայ՝ պնդում է՝ թէ Մ. Խորենացին ութերորդ դարուց առաջ չէր կարող գրել իւր պատմութիւնն և յոյս ունի,

որ շուտով պիտի յաջողի նորանոր աղբիւրների միջոցով ցոյց տալու մերձաւորապէս այն որոշ ժամանակամիջոցը, երբ գրուած է «Հայոց պատմութիւնը»:

Առաջիկայ աշխատութեանս մէջ յարգելի գիտնականը ձեռնարկել է Խորենացու դործ գրած աղբիւրների քննութեան և ճգնել է ցոյց տալ այն եղանակը, որով Խորենացին օգտուում էր իւր աղբիւրներից: Հետազոտութեանս նպատակն է մատնանիլ անել այն ազատութեան վրայ, որով Խորենացին վարուում էր իւր աղբիւրների հետ, ցոյց տալ այն հարուստ երևակայութիւնը, որով երբեմն Մովսէս ընդարձակում էր իւր աղբիւրներն և վերջապէս ուշագրութիւն հրաւիրել նրա այն եռանդի վրայ, որով նա ամենայն ինչ հայացնում էր և մոցնում հայոց պատմութեան մէջ, որ ամենին կապ չունէր հայկական պատմութեան հետ: Այս առաջադրութիւններն հաստատուելու համար պ. Կարրիէրն առնում է «Հայոց պատմութեան Բ. Գրքի ԻԳ—ԼԶ գլխերը, ուր պատմուած են Արշամի, Աբգարի, Անանունի և Սանատրուկի պատմութիւնները»:

Ամբողջ քննադատութիւնն աչքէ անցնելով՝ պիտի խոստովանենք, որ հեղինակիս այս հետազոտութիւնն աւելի լուրջ ապաւորութիւն է գործում մեզ վերայ, քան թէ նախկինները, սակայն միանգամայն ստիպուած ենք ասելու, որ գլխաւոր սկզբունքներն և մասնական քննութիւններից շատերն արդէն իսկ յայտնի էին: Գուտշմիդը իւր նշանաւոր քննադատութեան մէջ այն եզրակացութեան էր հասել, որ «Խորենացին երբեք չէ ստում և որ նրա աւանդած ամէն մի զէպքը հիմնուած է որեւէ ստոյգ պատմական անցքի վրայ»: Այս նոյնը աւելի մեծ չափով ցուցել է և պ. Ա. Կարրիէրը: Արշամի մտացածին լինելը, Աբգարու և Անանունի պատմութեան բոլոր աղբիւրները «Հայոց պատմութեան» հետ արդէն իսկ բացատրել էր Գուտշմիդը իւր «Մուհայի թագաւորութեան» պատմութեան մէջ, որ յարգելի գիտնականն էլ յիշատակում է: Թէպէտ ոչ ամենուրեք, Աբգարու թղթի հայերէն թարգմանութեան միջոցին հայացնելու խնդիրն իսկ արդէն պարզուած էր հ. Ալիշանի հրատարակութեան մէջ, թէպէտ գիտնական հրատարակիչն այդ կարծիքին ինքն հակառակ է: Յամենայն դէպս դեռ պարզուած չէ այն խնդիրը՝ թէ ո՞վ է այդ թղթի թարգմանիչն ու հայացնողն, որպէս զի հնար ունենանք նրա և Խորենացու յարաբերութիւններն որոշել:

Հետազոտութեանս մէջ նոր են այն փաստերը, որոնցով ապացուցել է ճգնած՝ թէ Մովսէսը Յուլիոս Ափրիկանոսի գործը ճանաչել է միայն Եւսեբիոսից և Յովսէփոսի գործերից օգտուել է մի-

միայն հրէից պատերազմի պատմութիւնից: Ինձ թուում է՝ թէ այդ խնդիրները վերջնականապէս լուծել է պ. Վարրիէրը:

Խորենացու «Հայոց պատմութեան» կնճռոտ խնդրի լուծման անսայթաքելի եղանակն անշուշտ այս ձևով մանրակրկիտ քննութիւնն է: որի ընթացքում սակայն հեռու պիտի լինին կանխակալ կարծիքներից և աւելի ուշք պիտի դարձնենք Խորենացու հռետորական ուղղութեան վրայ: Ինձ թուում է՝ թէ Խորենացուն հասկանալու միակ միջոցը նրա «Պիտոյից գրքի» լուրջ ուսումնասիրութիւնն է: այսինքն այն ուղին, որ արդէն ցոյց է տուել յարգելի գիտնական պ. Բաումհարտները:

Ն. Բարսեղեան

ԿՈՐԺԻՔ ԱՌԱՋԵՆՈՑ. — Աշխատ. Սահակ քահանայ Սահակեանց. Տիփսիս. 1896. — Այս աշխատասիրութեամբ Արժ. Սահակ քահանան մի Գ. հատոր ևս աւելացնում է իւր Հին և Նոր ուխտի Սրբազան պատմութեան ձեռնարկների վերայ, որոնք արդէն քաջ յայտնի են և գրաւել են իւրեանց արժանաւայել տեղը մեր դրացական գրականութեան մէջ: Թէև մեր տեսակետով բացարձակ և աններելի մի սխալ է հեղինակի ընդունած այն կարծիքը (թող վկայէ այդ մասին ով կուզէ), «որ եթէ Պողոս չէր եղել, քրիստոնէութիւնը հրէութեան մէջ կուր կը դնար»: «Պողոսն էր միայն, որ ճիշդ էր հասկացել Փրկչի երկնային վարդապետութիւնը, Պողոսն էր միայն, որ քրիստոնէութիւնը հրէութեան սահմանափակ նեղ շրջանից հանեց և նրան համաշխարհային կրօնի կերպարանը տուաւ» — և մենք ներկայ ձեռնարկի արժէքը նորա մէջ չենք տեսնում: որ միջոց պէտք է տայ հեթանոսների առաքելալ Պաւղոսին լաւ ճանաչելու: բայց գնահատում ենք այն իրրեւ անհրաժեշտ փորձ մի շատ զգալի պակաս լըրացնելու: Հեթանոսաց առաքելալը ինքն իւր մասին այն կարծիքն է ունեցել, որ նա աւետարանի նկատմամբ ուրիշ ոչինչ է: բայց եթէ մի հասարակ պաշտօնեայ, «տրուպն առաքելոց» միւս առաքելաների շարքում, և մեզ դժուար է հաստատապէս վճռել, արդեօք նա «իրաւամբ էր պարծենում միւսների առաջ՝ թէ ինքը միայնակ ամենից աւելի է գործել»: Յամենայն դէպս, երբ նա ասում է, «թէ՛ այդ գործողը ես չեմ», «այլ շնորհքն Աստուծոյ որ ընդ իս» — լոկ բառեր չեն գործ կամ կեղծ համեստութեան արտայայտութիւն: այլ բղիթում են այն ամէն քրիստոնէի համար անհրաժեշտ համոզմունքից, թէ մարդիկ, ուրեմն նաև Պողոսի նման մեծ մարդը,

գործիք են միայն Աստուծոյ ձեռքին աւետարանի սուրբ գործը յառաջ տանելու համար: մինչդեռ բուն գործի հեղինակը և քրիստոնէական եկեղեցւոյ, իրրեւ տիեզերական համայնքի, միակ ճշմարիտ հիմնադիրն ինքը Քրիստոս է: Թէ ինչ կերպարանք կստանար քրիստոնէութիւնն առանց Պողոսի՝ այդ մենք չգիտենք: բայց այնքանը հաւաստեալ գիտենք, որ նա կ'ուր չէր գնայ հրէութեան մէջ, որ կը գտնուէին, և գտնուել են մարդիկ՝ ընդունակ նոյնն անելու: ինչ որ Պողոս, գուցէ միայն ուրիշ ճանապարհով: Մենք գիտենք, որ Յովհաննու աւետարանը գրողը (միւսները չյիշենք)՝ առնուազն նոյնչափ ճիշդ էր հասկացել Փրկչի երկնային վարդապետութիւնը, որչափ Պողոս, և ամենայն հաւանականութեամբ նոյնչափ և գուցէ աւելի խոր ազդեցութիւն է ունեցել իւր անմիջական շրջապատողների վերայ: Այնուամենայնիւ ի հարկէ «հեթանոսների առաքելալ Պաւղոսին պէտք է լաւ ճանաչել»: բայց այդ ծանօթութիւնը շատ աւելի մեծ չափով կարելի է նորա սեպհական թղթերից ձեռք բերել: քան «Գործք Առաքելոցից»: Ուստի և վերջին գրութեան համեմատ դասագիրք կազմողը, եթէ կամենում է պահել այն արդարեւ ուղիղ սկզբունքը, «որ ամենաընտիր դասագիրքը հէնց բնագիրն է»: պէտք է աչքի առաջ ունենար նոյն նպատակը, ինչ որ ունեցել է նորա հեղինակը: «Գործք Առաքելոցը» բոլոր առաքելաների գործունէութեան նկարագիրը մեզ չէ տալիս: բայց արժանի է այդ անուան, որովհետեւ պարզ և ամփոփ կերպով ներկայացնում է թէ ինչպէս Քրիստոսի աւետարանի քարոզութիւնը առաքելոց կեանքի խորհուրդն է դառնում: նոցա միջոցով տարածուում հետզհետեւ աւելի և աւելի ընդարձակ շրջաններում և հասնում մինչև այն ժամանակուայ հեթանոս աշխարհի քաղաքական և մտաւոր կեանքի կեդրոնը՝ Հռոմ: — Պէտք է ցաւել, որ Հայր Սահակը շեղուելով միանգամ այս նպատակից, բնագրի ընծայած պատմութեան կանոնաւոր ընթացքի մէջ մտցրել է այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք ամենեւին չեն նպաստում գործի յաջողութեանը: Մի զեղծում: ինչպիսին է Անանիայի և Սաիիրայի վարմունքը՝ կարող էր տեղի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ համայնքի մէջ սկզբնական ոգևորութիւնը փոքր ինչ սոսուում է: ուստի և բնագրի հեղինակն ամենայն իրաւամբ այդ պատմութիւնը աւելի ուշ է գնում: իսկ Հայր Սահակ, երբևէ առաքելոց դէմ՝ եղած հալածանքը միանգամից պատմելու համար՝ որին ամենեւին հարկ չկար, առաջ է ձգում: Աւելի զգալի է այն աններդաշնա-

կուծիւնը որ մտնում է պատմութեան ընթացքի մէջ Ստեփաննոսի դէմ եղած հալածանքը եթովպացի ներքինու և Վուռնելիոսի դարձից յետոյ բերելու պատճառով: 25-րդ նոյն իսկ այդ հալածանքի առթիւ Երուսաղէմի հաւատացեալները ցրուեցան և շրջակայքում քարոզել սկսեցին: Քայլ առ քայլ՝ հրեաներից նախ հրէութեան յարած օտարներին անցնելով, ինչպիսի մէկն էր եթովպացի ներքինին, և ապա բուն իսկ հեթանոսներին, ինչպէս Վուռնելիոս:

Հայր Սահակ մի գեղեցիկ սկզբունքի է հետեւում իւր դասագրքերի մէջ իւրաքանչիւր պատմութեան ս. Գրքից մի քանի նշանաւոր խօսքեր կցելով: * Բայց ցաւալի է, որ մանաւանդ այս ձեռնարկի մէջ շատ են այնպիսի վկայութիւններ, որոնք գրեթէ ամենեւին առնչութիւն չունին, կամ շատ կողմնակի առնչութիւն պատմած դէպքի հետ: այսպէս օր. եր. 12 վերջին երեք վկայութիւնները: Մեր կարծիքով աւելորդ է նաև նոյն խօսքի՝ թէ և շատ խորհրդաւոր լինի այդ խօսքը, անթիւ անգամ տեղի կրկնելը:

Մի շատ աչքի ընկնող թերութիւն, որի վերայ հեղինակի առանձին ուշադրութիւնը հրաւիրել կը կամենայինք՝ այդ ընթացքի անձիշդ, երբեմն բոլորովին սխալ թարգմանութիւնն է տեղ տեղ նաև բընագրից դուրս բաներ ասելը: Օր. եր. 11. Պետրոս Անանիայի մօտ չէ գնացել. Անանիային թողնողները ծառաներ չեն. Սափիրան ոչ թէ Պետրոսի մօտ է գալիս, այլ բոլոր հաւատացեալների ժողովատեղին: Եր. 14. բնագրի իմաստն է. «Այն հաւատի զօրութեամբ, որ նորա անուան նկատմամբ մի ն.ք ունինք, սորան, որին դուք տեսնում էք և ճանաչում էք, նորա անունը հաստատութիւն (հաստատուն ոտք) տուաւ. և այն հաւատը, որ նա է ներշնչում, դորան այս առողջութիւնը պարգևեց ձեր ամէնքի առաջ»: հրեաներին Պետրոս չէր կարող ասել. «այն հաւատը, որ դուք ունեիք դէպի Քրիստոս»: Գործք Առաքելոցի մէջ չէ ասած, թէ Ստեփաննոս և իւր ընկերները «սարկաւազ կոչուեցան»: — Առհասարակաւ կը լինէր, որ Արթ. հեղինակը այս թերութիւններից խուսափելու համար յունարէն բնագիրը կամ գոնէ Վայցգեկեկերի գեղեցիկ թարգմանութիւնը աչքի առաջ ունենար. իսկ ամբողջ ձեռնարկի նկատմամբ աւելի նոր և ոչ աշխարհական, այլ հմուտ աստուածաբան մանկավարժների գրուածքներին հետեւէր:

Այս համառօտ նկատողութիւններով մեր նը-

* Ժամագրքից բերելը տես եր. 102) անտեղի է ի հարկէ: Ժամագիրքն էլ ս. Գրքից է առել:

պատակն է հարկաւ միայն նպաստել, որ նոր դասագրքի յաջորդ տպագրութիւններն ըստ կարելւոյն աւելի կատարեալ և նպատակայարմար լինին, ընդունելով միանգամ որ Հայր Սահակի ձեռնարկները մեր մէջ իրենց տեսակից առաջինն են և որ ցանկալի է նոցա որքան կարելի է աւելի շատ տարածուած տեսնել: Աւելին գուցէ հարկ կը լինի մեզ ասել, երբ լոյս տեսնէ խոստացուած «նիւթի մշակութիւնը»:

Կ. Վ.

ԱՐԾԱԽ

ՆՐԿԱՍԻՐՆԵՑ ՄԱՆԱՐ ՆՊ. ԲԱՐՈՒՈՒԴԱՐՆԱՅ.

Բագու. 1893 թ.

«Արցախը» գերապատիւ երկասիրողի մինչ ցարդ լոյս տեսած աշխատասիրութեանց պսակը կարելի է համարել. նա հարուստ է վիճակագրական, պատմական, աշխարհագրական և ազգագրական տեղեկութիւններով: Արցախի մանրամասն քննութիւնը թողնելով ուրիշ ժամանակի, առ այժմ մի փոքրիկ դիտողութիւն կը կամենայինք անել, երես 25 «Բ. գաւառն, որ ընկած է Պաղկանց գաւառի, Երասի և Հակարի գետերի, Դիզափայտ և Քերս լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերի մէջ, ստացած է Բերդաձոր, Բերդաձոր բնակւան, Վալաղշլաղի ձոր, Վալաղարասի անունները, այժմ համարուում է Ջաբրայէլի գաւառ»: նոյն և երես 399—401. — Այս պատմական գաւառը որոշելու համար գերապատիւ հեղինակը մատնացոյց է անում Խորենացւոյ մատենագրութեան եր. 609, Մովսէս Կաղանկատուացւոյ եր. 264 և Գոշայ վանից արձանագրութեան վրայ, բայց մոռացել է վկայութեան կոչել այս մասին և Սիսական եր. 270:

Արցախի հեղինակը հետեւել է Հ. Ալիշանին Վալաղարասին — Բերդաձոր անուններով:

Սիսականի և Արցախի հեղինակները՝ Վալաղարասին — Բերդաձոր մկրտելով՝ հաւատացած են որ հին Արցախի Բերդաձոր գաւառի տեղը գտել սրոյնէ են: Գերապատիւ հեղինակ հարց միամտացնելու համար այժմ մատնացոյց անենք Արցախի հին Բերդաձոր գաւառի տեղը, որ գտնուում է Ջաւանշիր գաւառի Վաղահաս գիւղի մօտ, և ոչ թէ Ջաւանշիր գիւղ կամ Ջաբրայէլ գաւառներում: Արցախ եր. 195—193. «Վաղահաս գիւղի շրջակայքում. Հին Վաղահաս գիւղն գտնուում է նորի հարաւային կողմում, որ ունի ընդարձակ գիւղատեղի, կիսա-

ւեր մեծ եկեղեցի, և ճոխ հանգստարան և մի քա-
րեայ բարձր խաչ, որի երկարութիւնն աւելի է 3
մետրից, Վարմիր վանք, որ բարձր է փոքր ինչ աւերա-
կիցս, և որ փոքր եկեղեցի է առանց կաթողիկէի,
բայց իւր մօտ կայ հանգստարան: Ամէն մի ըն-
թերցող սոյն նկարագիրը կարդալով կարող է եզրա-
կացնել, որ Արցախի հեղինակն անշուշտ այցելել է
և իւր իսկ աչքովը տեսել է նկարագրած քարեայ
բարձր խաչը, 3 մետր բարձրութեամբ, Վարմիր
վանքը առանց կաթողիկէի ևլն ևլն:

Եթէ Արցախի հեղինակը Ստրաբոնի նման
տեսածը իբրեւ տեսած նկարագրէր, լսածը՝ լսած,
այն ժամանակ այսպիսի սխալների մէջ չէր ընկնի,
Սարգիս Եպիսկոպոս Չալալեանի նման:

Որպէս մի առձեռն ապացոյց առաջ ենք բերում
յիշեալ Վաղահասի Էրկան (երկար կամ բարձր)
խաչի նկարագիրը. բարձրութիւն 4 արշ. 5 վերշ.
լայնութիւն մի արշ. 4 վերշ. թանձրութիւն
3 վերշ. Վրաքարից և հիանալի քանդակներով խաչ
քար է: Վերեւի կողմը կաթողիկէաձև, ներքեւինը
սեպաձև:

Խաչարձանիս արձանագրութիւնն է 11 տող
միջակ երկաթագիր որ է այսպէս՝

«Թիւն Ուն (665 = 1216) Ես Սակո որդի
Վախտանգա կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստ-
ուած հոգո իմն եւ ետու զԹշեկրա այդին իւր
հոգով եւ վատապանաւ եւ եղնանստին երկիրն ի
սուրբ Գրիգոր Բերդաձորա եւ զբախերին մա-
տաղին, եւ զճաքեցանց երկիրն եւ Ա. ջաղաց
ի ժամատուն բն հոգո փրկութիւն ամուսնո իմն ի
հայրապետութեանն տէր Յոհաննիսի ու զայս խա-
փանէ եւ բերդաձորա սահման կամ ի վիճակն
ձեռն արկանէ կամ զըկէ ՅԺԸ (318) հայրապետացն
նշոված եղիցի ամէն»:

Սոյն արձանագրութիւնից հասկանալի է որ
Բերդաձորայ սուրբ Գրիգոր ուխտը—վանքը հեռու
չէ խաչարձանիցս. ուրեմն խաչարձանի շրջակայ-
քում պիտի որոնենք արձանագրութեան յիշատա-
կուած վայրերը. Բերդաձորայ սուրբ Գրիգորայ
ուխտ կամ Վարմիր վանքը գտնուում է Խոխիկայ
բերդի (Թերեւս Խոխանաբերդ) հանգէպ, հին Վա-
ղահասից բարձր գէպ արեւմուտք, Լաւան կոչուած
ձորում, հին Վաղահասից 10 վերստ հեռաւորու-
թեամբ:

Վանքը նման է մի փոքրիկ օրօրցած և կե-
ղեցու, ունի թաղակապ գաւիթ, եկեղեցու կամ
վանքի երկարութիւնը մէջէմէջ 8 արշ. 10 վերշ.
լայնութիւնը 4 արշ. 12 վերշ. ունի երկու դուռն
մին հարաւից, միւսը արեւմտից, մի լուսամուտ ա-

րեւելքից, սեղանում 2 խորհրդարան. դաւթի մե-
ծութիւնը՝ երկարութիւնը 3 սաժէն, լայնութիւնը
4 արշ. 10 վերշ. հիւսիսային պատում՝ երկու խո-
րան. որմերը կամարակապ թաղերի վրայ է կանգնած.
Որմերի հաստութիւնը 15 վերշ. հարաւային կող-
մում մի փոքրիկ մատուռ: Վանքի շուրջը աւերակ
կացարանների փլատակներով ծածկուած է:

Վանքի արտաքին արձանագրութիւններն են.

Հիւսիսային պատի դրսի դիւրն է՝ 15 տող ար-
ձանագրութիւն միջակ երկաթագիր. արձանաքարի
մեծութիւնը 12 × 18 վերշով. Որ է այսպէս. —
«Ուն (678 = 1229) Թվ. ես Տիրածայրս Ապարանից
բարեպաշտ Արքային Չալալին իմ ընչիւք գնեցի
զԳոսին երկիրն եւ ետու ի սուրբ ուխտս Բերդա-
ձորայ եւ սպասաւորք սորա ետուն ի տարին Գ աւր
պատարագք ուխտան Աստուածածնին մինչի գալուստ
Տեառն անխափան կատարել վասն փրկութեան հո-
գոյ իմոյ արդ որ զժամ խափանէ իմ յանցանցն
տէր է առաջի Քրիստոսի»:

Սոյն վանքի մնացեալ
բազմաթիւ արձանագրութիւնները թողնելով ուրիշ
առթի յոյս ունենք, որ տակաւին պատեհու-
թիւն կ'ունենանք «Արցախի» բովանդակութեանը
գառնուլու:

Կրիստոս 251/51

ՅՍ. Վ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱՎԱՐԹԱԿԱՆ

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

ՓՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ:

Արօնի դասաւանդումը դպրոցներից բառ-
նալուց յետոյ, Ֆրանսիայում դրա փոխարէն
սահմանեցին «բարոյագիտութեան» դասեր, որ
իբրեւ թէ պիտի կրօնի տեղը բռնէր: Թէ
զործնական ինչ հետեանք ունեցաւ այդ
քայլը, ամենագեղեցիկ կերպիւ երեւում է այդ
այսօրուան Ֆրանսիական ընկած կեանքից:
Թէ ինչպէս են հասկանում Ֆրանսիացիք
«պարտաւորութեան» «հայրենասիրութեան»
և այլ վերացական գաղափարները, պարզ ե-

րևում է, այն սոսկալի կաշառաբեկութեան դատերից, որ ամենայն օր երևան են գալիս: Մանկավարժական տեսակետից հետաքրքրական է այդ առարկայի աւանդման եղանակը, որի մասին մի անգամ էլ խօսել ենք «Եւրատում»-ը: Եւթմ կամենում ենք մի ամփոփ տեսութիւն տալ «բարոյագիտութեան» դաստառութեան ներկայ ընթացքի մասին:

Յաճախ ֆրանսիական ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին կրկնում են. «Չեղնից չի պահանջուում բարոյականութիւն ուսուցանել ի բարձուստ, ջանացէ՛ք աւելի սանիկների սիրտը շարժել քան սովորեցնել, աւելի օրինակով քարոզել քան բանաձևով, աւելի սրտի հետ խօսել՝ քան մտքի. եղէ՛ք պարզ և մատչելի, որքան կարելի է նուազ վերացական և նուազ վարդապետող մեկնեցէ՛ք առանց քարոզելու և աւելի զրոյցներով ներգործեցէ՛ք քան դատերով: Մի՞թէ այս խօսքերը կրկնելով չեն դրօշմում նրանց՝ ուսուցման այս ճիւղի մէջ քչով, մինչև իսկ չափազանց քչով բաւականանալու:

Եւտերը կանխատեսելով վտանգն և զգալով՝ որ շատ ուսուցիչներ այդ առարկան հարեանցի են անցնում, յայտնի շարժում յառաջ բերին, բայց ամէնքն էլ միևնոյն ուղիով ընթացան:

Ընթացին անգամ Եւարլ Ղիւպիւլին, նախկին նախարարապետը, խնդիր յարոյց թէ ի՞նչ միջոցներով պէտք է արմատացնել այն տեղեկութիւններն ու բարոյական տպաւորութիւններն, որ երեխան դպրոցում ձեռք է բերում և որ նախ քան չափահաս լինելը մոռացուում է: Չարիքը տեսնել դժուար չէ. նա խիստ աչքի ընկնող է, բայց ի՞նչ դարման կարելի է տանել: Ըյո նկատմամբ նա յաջող կերպով ծրագրի մէջ նոր առարկայ մտցրեց: 1891-ի դեկտեմբերին նա մի բարոյագիտութեան ձեռնարկ կազմեց (Livret de morale) և հրատարակեց, զրա մէջ 126 հարցմունք կայ պարզ ու խելացի պատասխաններով, այնպէս որ արժէ բերան խմանալ ոչ միայն քննութեան, այլ և ուրիշ առիթների համար: Բարոյագիտութիւ-

նը ձեռնարկով ուսուցանելու մասին թէև տարակոյսներ եղան, սակայն փորձը ցոյց տուաւ, որ նրա դադարաւորը արդիւնաւոր էր, ուստի և վերջերս նոյն ուղղութեամբ բազմաթիւ գրքեր երևեցան: Մոնպելիէի ձեմարանի տեսուչ Ժերարը կատարեալգործեց Ղիւպիւլիի եղանակը, նա կարճ և ազգու խրատներին կցեց կեանքից վերցրած այնպիսի օրինակներ, որոնցից իւրաքանչիւրը խթան կարող է համարուել ամէն մի բարոյականութեան ձգտող անձի համար: Նրա գրքերից մէկի մէջ, որտեղ ուսուցումն ամբողջովին զրոյցներից ու անեկտորներից է բաղկացած, իւրաքանչիւր դասն առանձին վերնագիր ունի՝ մեծատառ տպուած, որ կենցաղական կանոն է և իւրաքանչիւրն էլ սկըսուում է «պէտք է»-ով. այս ձևն արդէն Սանտի հրամայականներն է յիշեցնում: Ա. դաս. «պէտք է ազնիւ մարդ լինել. Բ. դաս. «պէտք է միշտ խղճմտանքին ականջ դնել» և ըն. Մատաղ աղջիկներին նուիրուած գրքի մէջ նոյն ձևն է պահպանուած, միայն այնտեղ հեղինակը՝ բարոյագիտի ու հմուտ մանկավարժի նուրբ հոտառութեամբ նոյն լեզուով չի խօսում: Ա. դասի վերնագիրն է. «Առաքինութիւնից աւելի գեղեցիկ քան չկայ», իսկ հատուածի մէջ ասուած է՝ որ մատաղ աղջկայ ու կնոջ ամենաընտիր զարդն առաքինութիւնն է և ըն. Ըյոսպէս ուրեմն ֆրանսիական մանկավարժութիւնն երկու տասնեակ տարի թափառելուց յետոյ կրկին դառնում է այն ուսուցման եղանակին, որ հին դպրոցն ունէր, մի զանազանութեամբ, որ վերացական հրամայականներով է կրթում, փոխանակ աստուածային պատգամների, երևի այս է պատճառը, որ այդ դպրոցի աշակերտները չեն ընդունում իրենց աւանդուած հրամայականների անհրաժեշտ լինելը և նորանոր հրամայականներ են ստեղծում, որ «պէտք է հարուստ լինել», ուրեմն ի՞նչ վնաս եթէ Պանամայի ընկերութեան դրամներն ուտեն

Ղիւպիւլին այլ կերպ հեռեկոյններ էլ ունեցաւ: Ֆրանսիական մի մանկավարժական ամսաթերթ 92 թ. վերջերը մրցանակ նշանակեց

տարրական դպրոցի մանկանց բարոյականութեան վերաբերեալ կանոններ ժողովածուի համար և այդ բովանդակութեամբ 128 ձեռագիր ստացաւ, որոնցից 20 մրցանակի արժանացան:

Որքան խնամքով կազմուած լինին դրանք, որքան և յարմարեցրած դպրոցական պահանջներին, բայց և այնպէս դրանք չեն կարող տալ այն, ինչ սպասել էլ չի կարելի, որովհետեւ դրանք դասագիրք չեն սովորական առմամբ, այլ յատկացած են՝ զարգացմամբ կամ տարիքով ընտրեալ աշակերտների համար:

Այլան և այլ առաջարկութիւններ, մի քանի տեսուչներ վերոյիշեալ միջոցների արժանաւորութիւնը չհերքելով՝ բարոյական դաստիարակութեան դիւրին ծանապարհը համարեցին այն եղանակը, որ ուսուցիչը դասարանում աշակերտաց հետ կը մշակէ: Այլ և այլ ցուցումներ եղան այս մասին, որոնց մէջ թէև օգտակար հրահանգներ շատ կան, սակայն դրանք ազատ չեն և բացառական կողմերից, որովհետեւ այդ մեծ զործին թեթեւ են վերաբերուել, միանգամայն սխալներից զերծ լինելու համար աւելի ապահով կը լինի հին ձևին դառնալը:

Այդ շարժումն արդէն 7 տարի է որ սկսուած է: Դեռ 88-ին Ֆրանսիական ամենայայտնի մանկավարժ Գրէարը՝ տեսչական շրջաբերականով հրաւիրում էր լուրջ ուշադրութիւն դարձնել դաստիարակութեան հետ բարոյակրթութիւնը միացնելու անհրաժեշտութեան վրայ, իսկ 93-ին ազգային լուսաւորութեան նախարարը տարրական կրթութեան վերափոխումներին յանձնարարեց հետեւել զխաւորապէս բարոյական ու քաղաքացիական դաստիարակութեան դրութեան մասին և թէ ինչ միջոցներով դրանց թերութիւնները կարելի է ուղղել: Այս նկատմամբ յիշում ենք միայն Ֆ. Մարտէլ վերատեսչի հաղորդագրութեան մասին:

Սա չի մերժում ոչ զիրքն ու ոչ դաստիարակի անկախ աշխատութիւնը, սակայն երկիւղ է կրում, որ բարոյականութիւն ուսուցանելիս դաստիարակը ի չարը զործ դնէ

խիստ սակաւ կամ խիստ շատ զրբին դիմելով, որից ընդհանուր ուսուցումը կը փասուի: Քանի որ ուսուցիչներին յաճախ կրկնուած է, որ նրանք որոշ դասագիրքի հետ չպիտի կապուին, որ իրանց խղճմանքի ազդման համաձայն կարող են դասաւանդել, ուստի և շատ ուսուցիչներ այս խորհուրդը բառացի կերպով կարող են ըմբռնել և անպատրաստ դասի գնալ, որից միշտ պէտք է փախուստ տալ, որքան և դասը թեթեւ լինի:

Միւս կողմից հակառակ ծայրայեղութիւնն էլ երկիւղ է պատճառում: Միակ դիրքը բռնապետ է հանդիսանում, որքան զեղեցիկ ու ճաշակով կազմուած և նոյն իսկ զուլս գործոց լինի, բայց և այնպէս դիրքը ամէն տեղ միակերպ չի գործադրուիլ, ուսուցիչը միջոց պէտք է ունենայ ազատ կարգաւորելու իր ձեռքում ունեցած նիւթը, մէկն աւելացնելու, միւսը յապաւելու, երրորդը կերպարանափոխելու, մի խօսքով նա կատարեալ տէր պէտք է լինի՝ ինչպէս իր ստեղծագործութեանը: Այնչեւ ուսուցիչը չպէտք է ոգևորուի ու օգտուի ոչ միայն մի զրբից, այլ և այն ամէնից, որ նրան կարող են պէտք դալ, ուստի և ուսուցիչը իւր յուշատետրի մէջ նախօրօք պիտի նշանակէ իւրաքանչիւր դասի նախագիծը, աչքի անցնէ որոշմունքները, ընտրէ օրինակները, պատրաստէ բովանդակութիւնը, կարգաւ մասերը և զրուելիք հարցերը: Այս է ահա Մարտելի մտքած նորութիւնը:

Աստ ինքեան կարծես «երեխայոց հետ բարոյական խօսակցութիւնք» անելուց դիւրին բան չկայ, սակայն այստեղ պատահական խօսակցութեան մասին չէ խօսքը, այլ մի շարք զրուցատրութեանց, որ բարոյականութեան դանաղան կողմերը պէտք է շօշափեն որոշ կարգով ու հետեւողականութեամբ, որ անշուշտ երեխայի սրտի ու ուղեղի վրայ կը թողնէ որոշ հետք և պարզ ու ուղիղ խօսքերով արտայայտուած կենդանի զգացողութիւն, որ հարկ եղած ժամանակին դիւրութեամբ կը յիշէ: Այդ երբ միտ բերենք մի րոպէ այս բոլոր դժուարութիւնները, որ անբաժան են այդպիսի աշ-

խառութեան հետ այն ժամանակ երևան կը գայ այս գործի բոլոր ծանրութիւնը. իսկ թէ ի՞նչ չարիքներ կը յառաջանան այս ձեռով անհատական քարոյականութեան աւանդութիւններէ, զիւրին է գուշակել. եթէ փիլիսոփայութիւնն այսօր չունի մի ամէնից ընդունուած բարոյադիտութեան սիսակ մի արդեօք ի՞նչ պիտի ուսուցանեն ժողովրդական դպրոցի ուսուցիչները բարոյադիտութեան անուան տակ:

Դ Ե Ր Ս Ի Մ .

Այս անգամ ինձ առաջնորդ բռնելով Մօքոսի պատմաբան Չարսանճազ գաւառացի Մինաս բաբարը, հարեանցի կերպով կը ներկայացնեմ Դէրսիմի տեղագրութիւնը, քիւրդ և հայ ժողովրդեան կենցաղավարութիւնը:

Դէրսիմ, որ Բարձր Հայոց արեւմտեան մասն կը բռնէ, բարձր և կղզիացած դիրք ունի, երեք կողմից ջրեր պատած են, և յարեւելից Բիւրակեան լեռներու շղթան ընդհատած է:

Դէրսիմի հիւսիսային և հարաւային ստորոտներէ յարեւմուտ կը հոսին Եփրատի երկու մեծ ծիւղերն և այդ երկրի վերջաւորութեան վերայ՝ Չմշկածաղից խոնարհ իրար կը խառնուին:

Այս երկու ծիւղերից Արածանին որ Մշոյ դաշտից անցնելէն և Ճապաղ-Ջրի խառնուելէն յետոյ կը քերէ Դէրսիմի հարաւային ստորոտներն, Բալուայ-Ջուր անուամբ անցնելով Բալուայ, Փերինայ, Բերդակի և Չմշկածաղի սահմաններէն և զորս աջ թողլով կը խառնուի Սև ջրի, նաև այս ընթացքի մէջ ի ձախ կը թողու Խարբերգու գաշտն:

Դէրսիմի հիւսիսից կանցնի Սև ջուրն, այս ջուրն իւր ընթացքի մէջ աջ ափին վերայ կը թողու Մամախաթուն (Դերջան), Երզնկայ, Կամախ և Զմարա, Դէրսիմի արեւմտից պատած է Սև ջրի շարունակութիւնը, որ Փինկեանէ խոնարհ ուղղուած է ի հարաւ-արեւելս մինչև Բալուայ ջրի խառնուրդն: Սև ջուր որ և այս ընթացքի մէջ Ակնայ ջուր կատուի, ձախ եղրին վերայ կը թողու Փինկեան, աջին վերայ Ակն և ձախին վերայ Զըմշկածաղ:

Այս երկու ջրերու միջավայրն բարձր դիրք մի բռնած է Դէրսիմ ունի ընդարձակ տարածութիւն որ կերկարի յարեւելից յարեւմուտս 5—6 աւուր ծանապարհ, ըստ ամենայնի լեռնային և մեծ մասամբ անտառապատ:

Դէրսիմի հարաւային ստորոտներն, այն է Բալուայ ջրի աջ եղրին վերայ տարածուած են Բալուայ, Բերենայ, Բերդակի և Չմշկածաղի գաւառներն, որք մեծ մասամբ հայ են, իսկ արեւմտեան ստորոտներն Փենկեան, Կամախ, Ակն և Չմշկածաղի մէկ մասն բռնած են. սոքա ևս մեծ մասամբ հայ բնակիչներէ կը բաղկանան, մասնաւոր ինչ հայ-հոռոմներ:

Դէրսիմի շղթան ուղղակի յարեւելս Մնձուր, Տուփիկ, Աղըլ-քելիսէ, Աղքան, Շէյթան լեռներէ կաղմուելով՝ կը հասնի Բիւրակեան:

Դէրսիմի միջէն երկու մեծ ջրեր ի հարաւ կը խոնարհին, մերձ Փերինայ իրար կը խառնուին, ապա Փերինայ ջուր անուամբ և Մուրատի մեծութիւնը առնելով Ուռեկու մօտ կը խառնուի Մուրատի:

Փերինայ ջուրն Բիւրակն լեռան արեւմտեան հիւսիսային կողերէն սկիզբ կառնէ, նախ յարեւմուտս հոսելով կը մտնէ Դէրսիմ, Դէրսիմի արեւելեան հարաւային կողերն քերելով ի հարաւ արեւմուտս կը հոսի ցիւառնուրդ Մուզուրայ. երկրորդն Մուզուրայ կամ Մնձուրայ ջուրն, որ Դէրսիմի արեւմտեան ծայրէն կսկսի՝ նախ ի հարաւ արեւելս կը հոսի, ապա հարաւ կիջնայ ցիւառնուրդ Փերինայ. այս ջուրն Փերինայ ջրի չափ մեծութիւն և երկարութիւն չունի, սակայն պտոյտ կըտայ բուն Դէրսիմի մէջ:

Դէրսիմ, որպէս կերակ, հինգ կառավարչական մասի կը բաժնուի երկրի բնական դիրքին համեմատ, որոց երեքին մէջ կը նստին գայմադամներ, իսկ միւս երկու մասն դուռ թուրք կառավարչներու երես տեսած չէ:

Դէրսիմի լեռնային հինգ բաժանման մէջ վեր ի վերոյ կը հաշուեն 60,000 հրացան կրող քրդեր, ոմանք այս թիւը կը հաստատեն. ըստ իս 40,000 հրացան կրող քիւրդեր միշտ պատրաստ են, ամբողջ քիւրդ բնակչաց թիւը 100,000էն կանցնի:

Դէրսիմի լեռնային մասի մէջ կը գտնուին նաև քանի գիւղերու մէջ 350 տան չափ հայեր, որք քիւրդերու հետ շփուելով մեծ մասամբ մոռացած են իւրեանց մայրենի լեզուն, քիւրդերու նման կեանք վարելով քաջարար գիմադրած են շատ անգամ թշնամույն. այս հայերն Միւրակցի անուամբ կը կոչուին:

Ութսունամեայ Մինաս իւր հօրից լսած է որ Դէրսիմի վերայ միշտ թուրքեր պատերազմ մղած են և ամէն ժամանակ յաղթուած՝ առանձին առանձին ժամանակներու մէջ լաղեր, ենիչերիներ, առնաւուտներ ևլն. ձմեռած են Չարսանճազ հայերու մօտ, յարձակում գործած են Դէրսիմի վերան և յաղթուած:

Այս քիւրդեր Ղ.զըբաշ կը կոչուին, մահմե-
տական չեն, ունին մասնաւոր ինչ քրիստոնէական
սովորութիւններ, թիւրքեր Ղ.զըբաշ անուն կը տան
իր անարգանք, որպէս քրիստոնէաներուն գեաւոր
կամ քեաֆիր (անհաւատ), որով թիւրքի և Ղըբաշ-
բաշի մէջ մեծ թշնամութիւն կայ:

Կերէի աւելի մահմեդականութեան դարձնե-
լու համար օսմանցիւր պատերազմ մղած են քիւր-
դերու գէմ, քան թէ հպատակեցնելու:

Դէրսիմի լեռնային մասն, որպէս ասացի,
հինգ գլխաւոր բաժանում ունի. իւրաքանչիւր բա-
ժանման վերայ հարեանցի ակնարկ մը կը ձգեմ
այստեղ:

Ա. Օվաճուխ որ Դէրսիմի արեւմտեան ծայրն,
Մղուրայ ջրի սկզբնաւորութեան վերայ գաւառ մի
է, Փինկեանի արեւելեան բարձրութեան վերայ
բարձր գիւղ ունի, 35—40 գիւղ Ղըբաշ քիւրդ-
րնակցօք: Սորա կէս հպատակ ժողովուրդ են, այս-
տեղ միւստիւր կը նստի կառավարութեան կողմից,
մէջն կը գտնուին բաւական թուով առևտրական
հայեր. Դէրսիմի մէջ այս վայրն Երիզայի մօտ լի-
նելով առևտրի համար այստեղ կը գիւմէ ժողո-
վուրդն:

Այս մասին մէջ հայ ընակութիւն չկայ, սորա
արեւելեան սահմանի վերայ որ մի աւուր ճանա-
պարհ հետի է, կայ Հաւլորու, որ և սուրբ Կարա-
պետի վանքը, ուր վանահայր վարդապետ մի կը
նստի, կառավարելով քիւրդերու տօքը: Վանքին
կից է վանքի գիւղն, որ 25 տան չափ հայերէ բաղ-
կացած է, որք Միւրաքցի քաջ ցեղին յատուկ են:

Այս վանքը մեծ յարգանք ունի ամբողջ Դէր-
սիմի մէջ, հեռաւոր վայրերէն այստեղ ուխտի կը
գան հայեր և քիւրդեր, զո՛հ և պատարագ մատու-
ցանել կը տան: Ժողովուրդի (քիւրդ) յարգանքը այս
վանքի վերայ մեծ է, եթէ մէկը ուխտեց վանք
գնալ, ձեան, թշնամու և կամ մի այլ առթիւ
չյաջողեցաւ գնալ, եղած տեղն կը դառնայ այդ
վանքի կողմն, առջևը վանքի անունով մի քար կը
ցցէ, 100 կամ 200 քայլ յետ կը գնայ, ապա չո-
քելով ծնկի վերան, կուգայ և այդ քարն կը համ-
բուրէ, կրկին անգամ ետ ետ գնալով որոշեալ տե-
ղի վերայն դուրս կը գայ:

Հաւլորու վանքի շուրջն ոսկւոյ հանքեր կան,
քանի անձեր կը հաստատեն թէ ի վաղուց վանքի
գիւղի Միւրաքցի հայեր ոսկի հանած, դրամ կտրած
են, այսօր ևս այդ դրամներն կան և խիստ մեծ են:

Բ. Տուժիկ որ Օվաճուխէն մէկու կէս աւուր
հեռաւորութիւն ունի գէպի յարեւելս, սա կը հա-
մարուի բուն Դէրսիմ և Դէրսիմի ամենամեծն է
մասն է. Տուժիկի մի մասն ևս կը կազմէ Ղուժի-
գէրէսին, ուր մինչև ցայսօր օսմանցի մի ոտը

մտած չէ և ամբողջ բանակ մի ևս չէ կարող
մտնել: Տուժիկ միշտ պատրաստ ունի 2,000—
3,000 հրացանաւոր քիւրդեր. սա Դէրսիմի ամե-
նապահով վայրն լինելուն՝ ամէն կողմէ այստեղ
դիմած՝ ապաստան գտած են կառավարութեան ձեռ-
քէն հալածուած քիւրդեր, կազմած են քաջաց
աշխարհ մի:

Երջանու, Երիզայի և Փինկեանի կողմից
Տուժիկ անհպելի է, միայն ի հարաւոյ Խոզաթու
կողմից մի ճանապարհ կը բարձրանայ, մի աւուր
հաղիւ հասնի, ի հիւսիս բարձրանալով միշտ:

Գ. Փախ որ Տուժիկէն մի աւուր ճանապարհ
ի հարաւ-արեւելս կընկնի, Չարսանձագի հիւսիսա-
յին բարձրութեան վերայ ընդարձակ լեռներու մէջ
մի մեծ տարածութիւն ունի. 40—45-ի չափ քիւրդ-
գիւղերով կէս հպատակ ժողովուրդ մի կը կազմեն,
որք Ալանցի ցեղին յատուկ են: Փախ գիւղի մէջ
զինուոր կը նստի, Ալանցի ցեղի գլխաւորն Կու-
լապի աղա անուն մի ազդեցիկ քիւրդ էր, Դէր-
սիմցոց վերջի ապստամբութիւնից յետոյ այդ ա-
ղան Երիզացի Կիրակոս Էֆենտի (երեւի Գաղան-
ձեան) միջնորդութեամբ հպատակած է օսմ: Կա-
ռավարութեան, որով Կուլապի աղային գալմազա-
մութիւն և պատիւ տրուած է. այժմ Փախի գա-
ւառի գալմազամ է յիշեալ Կուլապի աղայի որ-
դին, որոյ տունը Չուխուր գիւղն է, ինքը Մեղ-
կերտ նստելով կը կառավարէ ՂԱլանցիս:

Թուէս 7—8 տարի առաջ 100 զինուոր միայն
կար Փախայ մէջ:

Փախայ գաւառի 2—3 գիւղերու մէջ կան
50—60 տուն հայ, Չուխուրի մէջ 15 տուն են հա-
յեր, որ Միւրաքցի են և քաջ, սղբա զիրենք հայ
թողաւորաց ցեղից սերած կանուանեն. Տէր-Ովան
գիւղին մէջ ևս 15 տուն են, նոյնպէս Միւրաքցի,
Տէր-Ովան Ղըբաշի լիսէի և Փախայ միջովայրն է,
Էքըզ գիւղի մէջ 2 տուն անուանի Միւրաքցի հա-
յեր կան:

Միւրաքցի հայեր շատ քաջ, պարզ և միամիտ
ժողովուրդ են, որոնցմէ կակնածին քիւրդեր և
Չարսանձագի թիւրք բէկեր. այս հայ ժողովրդի
միամտութեան և տխմարութեան վերայ Չարսան-
ձագի հայերն յօրինած են բազմաթիւ առակներ,
առասպելներ, որոց քանին պատեհ առթիւ պիտի
ներկայացնեմ:

Դ. Ղըբաշ-բիլիսէ, սա ևս մի աւուր ճանա-
պարհ յարեւելս է Փախայ և շատ բարձր, այստեղ
բազմաթիւ լեռներու մէջ զետեղուած են 60-ի
չափ քրդական գիւղեր, որք յարեւելից սահմանա-
կից են Կեղուայ (Քղի) վիճակին. այստեղ ևս գալ-
մազամ կը նստի. Ղըբաշ-բիլիսէ գիւղաքաղաքին

մէջ կան 20 տուն հայեր, ուր ևս օսմ: զինուոր կը նստի:

Աղբը-քիլիսէի սահմանի վերայ 10 ժամ յարեւելս, կայ Հարտիւ հայաբնակ գիւղն որ մօտ 250 տնէ կը բաղկանայ:

Ե. Աղբան որ Դէրսիմի հինգ բաժանումներէ ամենէն մեծն է, Դէրսիմի արեւելեան հիւսիսն, որ կայ բուն Դէրսիմի և Դերջանի մէջ տեղն, Դէրսիմի այս մասին բնակիչներն են Իզօլցի ցեղն, որոց վերայ իբրեւ ցեղապետ կիշխէ ի վաղուց հռչակուած Շահ-հիւսէին բէկն, որ միւսին ժամանակ կառավարութեան կողմից գայմազամ նշանակուած է, տէր է նաեւ. Աղբանի չորս աղահանքերու, Դէրսիմի Աղբանի մասին մէջ մօտ 400 գիւղեր կան, Շահ-հիւսէին բէկ իւր մօտ 100 զինուոր կը պահէր իւր ծառայութեան մէջ գործածելու համար: Դէրսիմի այս լեռնային մասի մէջ կան նաեւ 10-ի չափ փոքրիկ հայ գիւղեր, մօտ 160 տուն:

Բացի Դէրսիմի Աղբանի մասէն, Շահ-հիւսէին բէկ նաեւ Դերջանու կողմն ունէր 100-ի չափ գիւղեր, որոց մեծ մասն հայեր են. իւրաքանչիւր գիւղ մեծ թուով բնակիչներ ունի, օրինակ վերին Բագառիճ մօտ 1000 տուն, վարի Բագառիճ 200 տուն ևլն:

Դէրսիմի արեւմտեան ծայրից (Օվաճուխէն) Աղբանը ձիգ վեց աւուր ճանապարհ է. Աղբանէ արեւելեան հարաւ մի աւուր ճանապարհ է Բիլի, Բիլիէն ի Վարին արեւելեան հիւսիս 3 աւուր ճանապարհ, նոյնչափ է նաեւ Աղբանէ Դերջանով ի Վարին:

Վերոյիշեալ Դէրսիմցոց հինգ բաժանման լեռն կը տարբերի իրարմէ, շատ անգամ իրարու անհասկանալի գաւառաբարբառներ կը գործածեն:

Դէրսիմի մէջ ձիպանցի ցեղ մի կայ, որոնցից 100 հրացանաւոր հազիւ դուրս գայ, բայց սոքա ամբողջ Դէրսիմի մէջ մեծ հնուն հանած են իրենց քաջութեամբ, որոցմէ չորս հոգի շատ անգամ և երկար միջոց օսմանեան 150 անձէ բաղկացեալ զինուորաց զիմադրած են. շատ անգամ ևս իրենց թշնամեաց դէմ պատերազմած և յաղթած են:

Դէրսիմ, որպէս ասացի, լեռնային և խիտ անտառապատ է, բնակիչները վարժուած են հետիոտս անհպելի ժայռերու վերայ ման գալ, ոտով կարող են թշնամույն առջեւն խոյս տալ կամ յարձակում գործել, ձի ասուած բանը հազիւ ուրեք կը տեսնուի, այն ևս բէկերու մօտ:

Դէրսիմցոց կրօնաւորներն տէտէներն, շէյխերն և սէյիտներն են. սոքա զէնք չունեն, մի ցիւղի այն է Վուսուլանցոց ցեղին կը պատկանին և մեծ յարգանք կը վայելին ժողովրդեան մէջ, ամբողջ Դէրսիմի մէջ տարածուած են, ամէն տեղ մեծ յարգանք ունեն, գրել կարգալ չեն գիտեր. երկու

իրարու թշնամի և արիւնարբու ցեղերու մէջ կը միջնորդեն, կը հաշտեցնեն. նոցա խօսքն ժողովրդեան մէջ իբրեւ Աստուծոյ պատգամ է. Վուսուլանցոց բուն բնակութեան վայրն մերձ Մեզկերտու, Մզուրայ ջրի ձախ ձողմն է և 60 տուն կը լինին. Ոչ որ ձեռք չէ կարող սոցա վերայ բարձրացնել:

Տէտէներն ևս ըստ Դէրսիմցոց սպիտակ կտաւէ շոր կը հագնեն, որոնցից միայն կը տարբերին նրանով որ գլուխին կապոյտ ֆաս կը դնեն, վերան խաչաձև եղմա կը կապեն:

Դէրսիմցոց կրօնական արարողութիւնը, պատկը և թաղումը կը կատարէ տէտէն կամ սէյիտը, Բոինչի (տարտղան) ծառերուն, որ աւանդութիւն ունին, յարգանք կը մատուցանեն, հայ վանքերն ուխտի կը գնան. երբ նեղն ընկած են Իզըր (ս. Սարգիս) կը կանչեն. Մնտամոս ժայռի գագաթից բղխած աղբիւրին մեծ յարգանք կը մատուցանեն. այդտեղ ուխտի կը գնան, ջրով կը լուացունին:

(Կը շարունակուի)

Ս. Հայկունի.

ՄԱՆՐԱԿԱՆ ԻՐԱՆԻ

Առողջ ապահովութիւնը ֆրանսիական գօթի մէջ. Ս. Պետերբուրգի Врѣмѣ բժշկ. շաբաթաթերթը հետեւեալ տեղեւութիւններն է հաղորդում Մաղապատկարում եղած ֆրանսիական գօթի առողջապահական վիճակի մասին, քաղելով այդ տեղեւութիւնները ֆրանս. Annales d'hygiène publique հանդիսից:

Մաղապատկարի արշաւանքի ժամանակ թշնամիներից սպանուած է 7 հոգի, վիրաւորուած 91, հիւանդութիւններէ մեռել են 6,000 հոգի, հիւանդ եղել են 15,000 հոգի: Ազգային ժողովում պատերազմական նախարարը ստիպուած է եղել խոստովանելու, որ այդ սոսկալի թուերը հետեւեալ են այն անհոգութեան, որով զինուորական վարչութիւնը վերաբերուել է առողջապահութեան տարրական պահանջներին եւ այն ցուցմունքներին, որ առաջուց արել են բժիշկները: Այսպէս տեղով բռնուած զինուորները, զանազան զեռունների խայթելուց յառաջացած վէրքեր ունենին, փոշով եւ մըշատներով ծածկուած, հնարաւորութիւն չեն ունեցել շոր փոխելու կամ սաւոնով լուացուելու: Չնայելով որ տեղը սաստիկ տարածուած է եղել գօթի մէջ, բժիշկները քիմա գրեթէ չեն ունեցել:

Հիւանդ զինուորները թափուած են եղել վրաններում, մինչ սպանելը քնակուել են կարգին տներում: Միակ պատերազմը որ այս կողմից կարող է համեմատուել Մաղապատկարի արշաւանքի հետ, այդ St.-Domingue-ի պատերազմն է, որի ժամանակ գնեթաւ Leclerc-ի 60,000 հոգուց բաղկացած գօթը գրեթէ ամբողջապէս կոտորուել է դեղին տենդից: Անտիլեան կղզիներում 4 ամսուան ընթացքում դեղին տենդից մեռել է 50,000 հ., իսկ մնացեալ 10,000-ից, 7 տարի յետոյ ֆրանսիա են վերադարձել ընդամենը 500 հոգի:

Հառքեցութիւնը Պետերբուրգում .
Вѣд. Петерб. Градонач. յուն. 16-ին հաղորդում է որ ան-
ցնալ յունուարի 4-ից մինչև 13-ը, այսինքն երկու
Հառքութեան լինութեամբ Պետերբուրգի փո-
ղոցներում ոստիկանութիւնը ընկել է ամենախա-
նակ հառքածներ թուով 1,100 հոգի. իսկ ան-
ցնալ ղեկտ. 17-51, ղարծնալ երկու Հառքութեան
ընթացքում—2,239 հոգի: Դարձեալ յունուարի 21-ից
մինչև սոյն փետրուարի 4-ը, այսինքն 13 օրուան ընթաց-
քում, մայրաքաղաքի փողոցներից ոստիկանատուն են
տարուել ամենախայտառակ հառքածներ թուով 2,239:

Ո՞րքան սպիրտ է գործածուում
Պետերբուրգի նահանգում . 1895 թ. Պե-
տերբուրգի նահանգի 1,899,600 բնակիչները խմել են
4,225,840 վեդրո սպիրտ: այսինքն երկու անգամ աւելի
քան Արխանգելսկի, Վոլոգդայի, Նովոռոդի, Օւնեցկի եւ
Պսկովի նահանգները միասին, որոնց բնակիչների թիւն է
4,182,900, Պետերբուրգի նահանգում, —անշուշտ մայրաքաղաքի
շնորհիւ, —622 հոգուն մի գինեւուն է գալիս: (С Огоч.).

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՅՆՆԵՐ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ .

Մեր խոստման համաձայն մատչում ենք
արդ մի թաուցիկ հաշիւ տալու մեր եկեղեցական
կեանքի մասին Օսմանեան տէրութեան մէջ: Եւ յոգ
հաշիւը մի տխուր դամբանագիր է միայն: Մեր ե-
կեղեցու պատմութեան մէջ մի այնպիսի տարեշր-
ջան չէ եղել երբէք, չնայելով որ այդ եկեղեցին
մարտ է մղել մոգակրօնութեան, առաջին մոլե-
ռանգ արարների, հիւսիսական վայրենի հոների,
թիւրքերի և նոր պարսիկների հետ: «Արարատի»
ընթերցողները կարդալով մեր տպագրած հաշիւն
երևի հարցումն կանեն, թէ արդեօք կայ այլ ևս
մի տաճկահայ եկեղեցի:

Անցեալ տառապանաց տարում մի փայլուն
կէտ կայ տաճկահայ եկեղեցական պատմութեան
մէջ, այդ է մեր արևմտեան հայ եկեղեցական
եղբարց քրիստոնէութեան մէջ ունեցած տոկոսնու-
թիւնը և նրանց առաջնորդ պատրիարքի, ամենա-
պատիւ Մատթէոս արքեպիսկոպոսի, անվահերու-
թիւնը, որով քաջ հովիւ հանդիսացաւ իր հօտին,
արժանացաւ ամենքի համակրանաց և հայրապե-
տական Աթոռից «քաջարթուն» մականունն:

Միայն տարեգրի պարտքը կատարելով պիտի
յիշատակենք այստեղ երկու կրօնսեր աթոռների
հայրապետների մահը: Այսօր թափուր են թէ
Սոսի և թէ Աղթամարայ աթոռները: Դրանց երկուսի
վրայ բազմոց դահակայներն ևս առ Տէր փոխեցան
և միակ ժառանգութիւնը, որ պիտի թողնէին ի-
րենց հովուած եկեղեցիներին, իրենց անձնական
դանձերն ևս անհետ կորան: Կիլիկիոյ աթոռի հա-
մար ընտրուած դահակալ Գերապ. Գրիգորիս սրբա-
ղանը արգելուած է Կ. Պոլսում: Իսկ նորա փոխանակ,
ինչպէս երևում է, Կիլիկիոյ մի այլ եպիսկոպոս,
ինքնազուլուկ կաթուղիկոս է օծուել:

Համաձայն Տաճկաստանի քաղաքական բա-

ժանման, ըստ նահանգների յառաջ ենք բերում
մի առ մի այն զրկանքները, որ կրել է եկեղեցին,
այսինքն պղծուած եկեղեցիների ցանկը, բռնի հա-
ւատափոխութիւնը և նահատակութիւնը միմիայն
եկեղեցականներինը յականէ յանուանէ յիշելով,
վասն զի աշխարհականների թիւն մի քանի տասնեակ
հաղարներ է:

1. ՏՐԱՊԵՉՈՒՆԻ ՆԱՀԱՆԳ. Տրապիզոն
քաղաքի կոտորածից յետոյ, որ տեղի է ու-
նեցել սեպտեմբերի 26-ին (հ. տ.) շրջակայ գիւ-
ղերն ենթարկուել են միևնոյն դժբախտութեանց:
Վերանայ, Անիֆա, Գրորի, Արիոն, Սիւրմենէ,
Գադրա, Զեֆանոս, Սիֆոէր, Գրոմիլա, Սգա-
ւիդաս, Մայիրա, Ալշախէրէ և Մախտելա գիւ-
ղերի եկեղեցիներն աւերուած ու կործանուած են
և վեց քահանայ սպանուած: Ալշախէրէ, Մախ-
տելա Գրոմիլա և Կերտանաց գիւղերի հայ բնակիչ-
ները բռնութեամբ իսլամութեան են դարձրած:

2. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳ. Հոկտեմբերի
18-ին (հ. տ.) տեղի ունեցած Էրզրումի կոտո-
րածի ժամանակ Տէր Գարեգինը, որ այդ քաղա-
քի հայ եկեղեցիներից մէկի քահանան էր, սպան-
ուել է իր տան մէջ և նրա դիակը անյայտացրել
են: Դուռնիկ գիւղի հայ եկեղեցու քահանան
Տէր Եղիան, որ գործով Էրզրում էր գտնուում
կառավարչական ատեանում խողխողուել է ուրիշ
ուրիշ հայերի հետ: Ինչ շրջակայ դաշտին է վերա-
բերում Թովալ—Չաւուշ գիւղի եկեղեցին աւարի
ենթարկուելուց յետոյ՝ պղծուել է աղտեղութիւն-
ներով: Ումուդում և Դադ գիւղերի եկեղեցիները
հրդեհուել են և նրանց քահանաները խողխողուել:
Դունիկ, Օձնի և Գարար գիւղերի եկեղեցիներ-
ը մասամբ աւերուել են: Խաչկայ վանքին կից ե-
կեղեցին կողոպտուել է և վանքի վանահայրը վի-
րաւորուել:

Բասենի գաւառում վանքն աւերելուց յե-
տոյ վանահայրը՝ Տիմոթէոս վարդապետը միաբանու-
թեան վեց անդամների հետ խողխողուել է և վան-
քը կրակի մատնուել:

Դերջանի գաւառում, որտեղ կոտորածը
տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 7-ին (հ. տ.) գիւղա-
կան հայ աղաքանակութիւնից նրանք, որոնք սպա-
նիչների օրից փախել էին, բռնադատուել են մահ-
մետական կրօն ընդունելու, ինչպէս նաև առաջնորդ
Տէր Յուսէփ քահանան:

Բարերդ քաղաքի մէջ՝ Սեպտեմբերի 30-ին
տեղի ունեցած կոտորածի ժամանակ՝ չորս
եկեղեցիներն աւերուել են և պղծուել: Խորէն
Գիւրոյեան վարդապետը, որ մի պատկառելի ծե-
րունի էր, խողխողուել է և Տէր Աշոտ քահանան,
առաջնորդական ժամանակաւոր փոխանորդը վիրա-
ւորուել է: Շատ մատաղահաս աղջիկներ յափըշ-
տակուել են լազերի ձեռքով: որոնց և տարել են
իրանց երկիրը՝ Տրապիզոնի նահանգը: Հրդեհի ժա-
մանակ տան և չորս հայ կանանց իրանց կաթնկեր
երեխաների հետ այրել են իրանց տներումը:

Բարերդի շրջակայ գիւղերում Ս. Գրիգոր
Լուսաւորիչ և Ս. Քրիստափոր վանքերը աւարուել
ու պղծուել են և սրբոց պատկերները պատառոտ-
ուել:

Լուսոնք և Ալմեղք գիւղերի եկեղեցիները
աւարի ենթարկուելուց յետ պղծուել են աղտեղու-
թիւններով: Լուսոնք գիւղի մէջ ս. աւետարանը

Հազար կտոր են արել, փողոցը ձգել և ոտքի տակ տուել, Գասնթա գիւղում Տէր Յովհաննէս և Տէր Յարութիւն քահանաները խողխողուել են. եկեղեցին մզկիթի է փոխարկուել. մօտ չորս հարիւր հոգի կոտորուել են, իսկ աղատուողները՝ մեծ մասամբ կանայք, պարտաւորուել են իսլամութիւն ընդունել:

Բլուր, Բլուրակ, Բուխտի, Ս. Թորոս, Նեգ և Բալխոր գիւղերի եկեղեցիները փոխարկուել են մզկիթի, Տէր Մակարը, Տէր Գրիգորն ու մի ուրիշ քահանայ սպանուել են, Բոնի կերպով իսլամութիւն են ընդունել տուել ինչպէս վերոյիշեալ գիւղերի բնակիչներն, նոյնպէս և Վարդահանի, Քարաւերակի, Չախմախի, Աւերէքի, Վափոսի, Օձտեղի, Վերին—Կիրճի բնակիչներին, Բլուր գիւղի բնակիչներին ստիպմամբ իսլամութիւնն ընդունել տալուց յետոյ՝ հրոսակները հրացանաձգութեամբ վրայ են տուել, թերեւ կասկածելով որ նրանք սրտանց կապուած են քրիստոնէական կրօնի հետ: Նորադարձերի գլխանոցներին փաթթոցներ են աւելացրել և նրանց եկեղեցի տարել ու նրանց ստիպել են իբրեւ մզկիթում ըստ մահմետականութեան նամադ անել:

Բարերգ ու մ շրջակայքում ևս աչի պաշտամունքը բոլորովին դադարել է:

Քեղի գաւառակում, ուր կոտորածը հոկտեմբերի 10-ին է եղել, Տէր Խաղը, որ Վանդատուն գիւղի հայ եկեղեցու պատկառելի ծերունազարդ քահանան էր, խողխողուել է, Հետեւեալ քսան և երկու եկեղեցիներն ու վանքերն աւարուել են:

1. Դենէք գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցին:	
2. Մելիկան « » Աստուածածին »	
3. Շէն « » Կարապետ »	
4. Չերման « » Գէորգ »	
5. Արինց « » Ամենափրկիչ »	
6. Հանգատուն « » Խաչ »	
7. Սաղաձոր « » Խաչ »	
8. Հարուկ « » Սարգիս »	
9. Կրղչուրուկ « » Աստուածածին »	
10. Չիֆթիզ « » » » »	
11. Չան « » Մինաս »	
12. Կերպող « » Սարգիս »	
13. Օրօր « » Աստուածածին »	
14. Սարիբաշ « » Յովհաննէս »	
15. Խողքար « » Նիկողոս »	
16. Սերկեիլ « » Աստուածածին »	
17. Սիխանօր « » Մինաս »	
18. Աբղնաք « » Յակովբ »	
19. Աստղբերդ « » Սարգիս »	
20. Աղբիւնդ « » » » »	
21. Չերոր « » Աստուածածին »	
22. Խուփ « » Կարապետ »	
23. Հանգատուն գիւղի մօտերը Ս. Կարապետի վանքը	
24. Օսնակ « » Ս. Կիրակոսի վանքը:	

Երզնկայի կոտորածի ժամանակ, հոկտեմբերի 9-ին աւարուել են այս թեմի ութ վանքերը. քանդակ են սեղանները և փողոտել Տէր Աւետիք քահանային, որ Չարչարանաց Ս. Լուսաւորիչ վանքի վանահայրն էր, և նորա հետ մի ուրիշ հայի, որ վանքն էր ապաւինել. Խնորիկ և Քարատաշ գիւղերի հայ եկեղեցիների քահանաներն ու սրանցից մէկի երկու երեխաները նոյնպէս խողխողուել են: Ռըղուան գիւղում

ղում յարձակուողները կոտորել են եկեղեցու դուռը և ներս խուժելով՝ այնտեղ ապաւինողներէց երեսուն հոգու խողխողուել են. զոհերի թուում կային բազմաթիւ կանայք ու երեխաներ:

Միւղուեցիկ գիւղում կոտորածից աղատուողները բոնի իսլամութեան են դարձել:

Տէր Գէորգ Եղեկիւնեան՝ Երզնկայի առաջնորդական փոխանորդ և Տէր Կոստանդին Էրհամբան՝ հայ եկեղեցու քահանաներից մէկը կալանաւորուել են յիսունի չափ հայերի հետ և ցարդ հեծում են յանցաւորներին ու ոճրագործներին յատուկ բանտերի մէջ և այնտեղ ամէն տեսակ անարգանքի են ենթարկուում:

Կուռուչայի գաւառակում՝ Մեծ ու Փոքր Արմըզան գիւղերի մէջ, ուր կոտորածը տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 16-ին և 17-ին, Մեծ Արմիզանի եկեղեցին գլխովին աւերուել է. այդ գիւղի Տէր Յակովբ քահանան հրացանի է բռնուել, մինչդեռ հարեան Փոքր-Արմըզանի քահանայ Տէր Գրիգորիսը փողոտուել է և մի այլ քահանայ վիրաւորուել: Տանձի գիւղի հայերը խմբովին իսլամութեան են դարձել և թլփաւորուել:

3. ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ.—Չախուղ, Ծողու, Տապ, Խրոխտեց, Մէջկանց, Միւլք-Գիճի, Արգինց և Հախտ գիւղերում սպանուած են չորս քահանայ. այս գիւղերի բնակիչներին, որոնց թուում նաև երեք քահանայից, բոնի մահմետականութիւն են ընդունել տուել: Եկեղեցիներն և վանքերը կողոպտուած, այրուած և աւերուած են: Ս. Յակօբ և Կարմրակ վանքերը աւարի են մասնուած. Պատականց գիւղի հայոց եկեղեցու քահանան սպանուած է. Փէյկներ, Նարեկ, Վերին Սարին, Շաղոսէն, Վարենց, Փիշաւկանք, Պատականց, Գելոյ, և Ագանան գիւղերի բնակիչներին մահու սպառնալիք կարգաւորով ուրանալ են տուել իրենց հաւատը և մահմեդականութիւն ընդունելու ստիպել: Քիւրդերը բոլորովին կողոպտել են Կարա—Գիւրէի վանքը, որ գտնուում է Բասեն—Գաշ գաւառակում: Իսկ Գաղաղես, Գիզան, Արեգ, Գէյնամիրան, Գոմեր, Տարենց և Նար գիւղերի բնակիչներին բոնի մահմեդականութիւն են ընդունել տուել: Շատախի գաւառի բոլոր հայ գիւղերը կողոպտուած են և նոցա բնակիչները մահման սպառնալիքի ներքոյ մահմեդականութիւն են ընդունել: Հոգեաց գաւառի Նորդուղ վանքը բոլորովին կողոպտուած է, հայ գիւղօրէից բնակիչները ստիպուած են եղել մահմեդականութիւն ընդունել, իրենց կեանքը փրկելու համար: Հաւածորի գաւառում Անգղայ ս. Աստուածածին, Երեմեղայ ս. Աստուածածին, Սերիբայ ս. Աստուածածին և Խիկի ս. Գէորգ վանքերը կողոպտուած են, ինչպէս նաև Քոսպ, Աղըլ—Գաշ, Պելթենց, Գեղչի, Աստուածաշէն, Գէմ, Խորխում, Քերկլ, Իշխանիգում, Աղանան, Գերծ, Քէօշկի ս. Վարդան, Արդամբրդ, Չուրստան, Քալկ և Կենդանաց գիւղերի հայոց եկեղեցիները:

Կանդան գաւառի հետեւեալ վանքերը կողոպտուած և աւերուած են.

- Ա. Ուրանէ ս. Աստուածածին.
- Բ. Նիրոսի ս. Թումաս.
- Գ. Գոմայ ս. Գէորգ.
- Դ. Կենդրոնից վանք.
- Ե. Սորբայ ս. Կարապետ.
- Զ. Սմբատաշէնի ս. Աստուածածին.

Սորբայ վանքի վանահայր Պետրոս վարդապետի լեզուն ու այլ անդամները կտրել և ապա սպանել են ամենատոկալի տանջանքներից յետոյ՝ Սմբոն, Աւգուց, Բիկանց և մի քանի այլ գիւղերի հայ բնակիչները և Սմբոնի հայոց եկեղեցու երէցը ընդհատուել են մահամետականութիւն ընդունելու. բազմաթիւ կանայք յափշտակուած են:

Կաւալ գաւառի հետեւեալ վանքերը կողոպտուած և աւերուած են.

- Ա. Չարահանի ս. Նշան.
- Բ. Սպիտակի ս. Աստուածածին.
- Գ. Ս. Յարութիւն վանք.
- Դ. Ս. Թոմաս վանք.
- Ե. Մոխրաբերդի վանք.
- Զ. Ս. Սահակ լուսապտուղ վանք.
- Է. Նոր գիւղի վանք.

Աղելջեազ գաւառում կողոպտուած են ս. Սրանչեազործ վանքը և Կիազուխ, Աւրին—Սիւխան, Ներքին—Սիւխան, Արէն, Արէնջ, Գուխ, Գիւլէլ, Խորանց, Բարդազ, Արղերայ, Կարա—Բէշլի, Աիւկածերուկ, Այգեձոր, Ձերակու, Փիշնագործ, Անուշ—աղբիւր, Նորէն և Զուղայ գիւղերի եկեղեցիների սեղանները կործանուած են և ամենայն տեսակ սրբապղծութիւն գործուած: Աւելին ևս, մի քանի տեղ քիւրդերը եկեղեցիներից յափշտակած քահանայական ղգեստներն հագած, ձեռներին ս. խաչ, աւետարան և ս. սկիհ, սկսել են անամօթ պարեր պարել թէ իրենց և թէ հայոց գիւղերում՝ քրիստոնէից հաւատը և եկեղեցին ծաղրելու խորհրդով:

10. Արծիշոյ գաւառում կողոպտուած են Արծնիք, Գինաբեր, Մատոյայ, Մեծոփ գիւղերի վանքերը, նմանապէս Գէրգիան, Գէյձաֆ, Արմեքոն, Գանձակ, Դիլոն, Բամոն, Յարութիւն և Յասպինակ գիւղերի եկեղեցիները:

11. Հաղբակ և Պարկերտ գաւառների բոլոր հայ գիւղորէից վանքերն ու եկեղեցիները աւերուած են:

12. Թիմար գաւառում Ալիտի, Էրիւրինի ս. Էջմիածին և Ամբու վանքերը կողոպտուած են և աւերուած. հետեւեալ գիւղերի եկեղեցիներն ևս նոյն վիճակին են ենթարկուել.

- Ա. Արաշէն.
- Բ. Մարմէտ.
- Գ. Եկմալ.
- Դ. Ծաղկոտար.
- Ե. Մինաշատ.
- Զ. Աննավանք.
- Է. Ալիւր.
- Ը. Խաւինց.

ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ. — Բիթլիսի կոտորածի զոհերի մէջ, որ հոկ. 13-ին է տեղի ունեցել, եղել են քահանաներ, որոնցից երկուսը եկած էին Խոյթ գաւառից (Մշոյ սանձագ), նոյնպէս երեխաներ 5—12 տարեկան, որոնք ս. Սարգիս եկեղեցու ծխական ղարդի աշակերտներ էին: Գիւղների մի մասը անյայտացրել են քարիւղով այրելով: Իսկ մօտ 80-ը ի թիւս որոնց և տէր Միխիթար քահանայի մարմինը, որ Խոյթի եկեղեցու աւագ քահանան էր, թաղել են տաճկաց գերեզմանատան, համարելով մահմեդականների գիւղներ: Այս քաղաքում նոյնպէս լսողութիւ աւերումներ են եղել: Իսկ ինչ վերաբերում է մերձակայ դաշտին՝ Աւանի և Սա-

սիկ գիւղերում շատ կանայք են սպանուած և մէկ քահանայ:

Երում գաւառի 12 հայ գիւղերում հոկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած կոտորածի ժամանակ, եկեղեցիները սրբապղծելուց յետոյ մզկիթներ են դարձրել: Նոցա, որոնք խուսափել են մահից, ստիպել են բռնի կերպով մահմետականութիւն ընդունել և թլփատուել: Քահանաներին ստիպել են գլխի փաթէթներ կրել, նոցա կանանց տուել են իբր ամուսին մոլլաների և իրենց քահանաներին ստիպել ամուսնանալու այն կանանց հետ, որոնք խուսած էին իրենց առաջին ամուսիններից: Այս քահանաներին տուել են նաև մէկ կամ երկու քիւրդ կին աւելի, հաւատափոխութիւնը միաժամանակ մի քանի հաստատուն կապերով կատարեալ դարձնելու համար:

Մի քանի եղբայրներից բաղկացած ընտանիքներում մէկին կամ երկուսին յատկապէս սպանել են, նոցա կանանց ամուսնացնելու համար կենդանի մնացած եղբայրների հետ, Շէրիի օրէնքի համաձայն որ թոյլատրում է այս տեսակ ամուսնութիւններ:

Շիրվան գաւառի դաշտում, ուր մօտ քսան գիւղեր են գտնուում, որոնց մէջ յիշուում են Սարուս, Աւին, Աւալ, Նապէն, Սիւմէթ, Թիւնէք գիւղերը, կոտորածից խուսափող հայերին ստիպել են մահմետականութիւն ընդունելու, ինչպէս և նոցա եկեղեցիների քահանաներին, իսկ եկեղեցիներից մի մասը հիմնադրական կործանել են և միւս մասը փոխարկել մզկիթների: Ներկայումս թիւրք մոլլաները վերջիններս մէջ բաղմելով՝ յաղթական կերպով վարդապետում են մահմետական կրօնի սկզբունքները: Այս գաւառում մի քանի քրիստոնեայ յղի կանանց որովայնները պատառելով զուրս են հանել երեխաներին և յօշոտել:

Կուրինան գիւղի հայ ազգաբնակիչութեան կէսը որ նոյն գաւառում է գտնուում, կոտորուել են, իսկ միւս կէսը մահմեդականութիւն է ընդունել ստիպմամբ:

Մատին և Գինձիկ գիւղերից փախցրել են շատ կանանց ու օրիորդների ի թիւս որոց Գինձիկ հայ գիւղի եկեղեցու քահանայի ամուսնուն:

Գաշտոպ, Խարթ, ՕՏ, Սակ, Գաութ, Նէլ գիւղերի եկեղեցիները, որոնք գտնուում են Գէրէի գաւառում, կողոպտուած են:

Սպակերտ և Խիզան գաւառների կոտորածների ժամանակ, որ օգոստոսի ընթացքում է տեղի ունեցել, հետեւեալ վանքերը կողոպտուել են.

- Ա. Խիզանի ս. Խաչ վանք.
- Բ. Գամաղիէլ վանք.
- Գ. Պարաձոր վանք.
- Դ. Փաղէնի ս. Աստուածածին վանք.
- Ե. Գէօքսուի ս. Կիրակոս վանք.
- Զ. Սկաւառակ կամ Շիրինի ս. Գէորգ վանք.
- Է. Սորիի ս. Աստուածածին վանք.

Ս. Խաչի վանահայր Սահակ վարդապետը և Պաշենց գիւղի հայ եկեղեցու քահանան սպանուել են. նոցա գիւղները մոթեղներ ընդարձակ և յարգով լեցնելով ծառից կախուած:

Նոյնպէս և սպանել են Գամաղիէլ վանքի վանահօրն, ինչպէս և Պօղոս Խաչատուրեանին, Եղիօի ս. Կիրակոս վանքի պահապանին, Բռնի Մահմետական են դարձրել ՕՏանէս վարդապետին, Սկա-

առաջ վանքի վանահօրը, որին երկու կին են տուել. Խիզանի բնակիչներից մի քանի հայերի բռնի կերպով թէքքէի մէջ մոցնելուց յետոյ, իսլամութիւն են ընդունել տուել: Նոյնպէս հաւատափոխ են արել Խորինոց գիւղի երեք քահանաներին, որոնց շրջեցրել են փողոցներում փաթեթները գլխներին. ութ գիւղի բնակիչներ որոնք պատկանում են Հէնիձորի նահիէին, բռնադատուել են իսլամ դառնալու, եկեղեցիք և դպրոցները փակուել են և տեղի են ունեցել մի քանի առևանգութիւններ:

Հետեւեալ Խիզանի և Սպակերտի շրջանին պատկանող գիւղերի բնակիչներն ստիպուել են մահաւան սպառնալիքի ներքոյ մահմետականութիւն ընդունելու:

ԽԻԶԱՆԻ ՎԻՃԱԿ.—Տարոնց, Ներքին—Տարոն, Կարասու, Վերին—Կարասու, Հէն, Խարիտ, Խուպ, Թաղիկ, Պալասուր, Խաղուկոնց, Ծիկու, Անտինց, Դամաղիէլ, Խիզանի ս. Խաչ, Դի, Նոր-Հէն, Եղուծ, Անապատ, Պաշենց, Դարսը Մունտինց, Մամթինց, Կասար, Հակիս, Խորխոց, Նոնհոծ, Կարինակ, Պաղսար, Լի, Հուջուկ:

ՍՊԱԿԵՐՏԻ ՎԻՃԱԿ.—Վերին-Հորուկ, Ներքին-Հորուկ, Ճանճրուան, Ներքին-Վոտենց, Վերին-Վոտենց, Ներխան, Օղհան, Սիւքար, Բաղինձ, Լուսը, Թաղ, Կիզիս, Տանձիս, Սրասու, Նարկին, Թալոր, Պատրոնց, Հուսպ, Խաթ, Սորտ, Բաղտ, Սաղան, Արմիզիկ, Տուղաս, Կիրան, Դաշտ, Մատ, Ծեմէն:

Վերին Կարկարի վիճակում Խնձորատի սուրբ Աստուածածին, Ծիկորի սուրբ Երաշխաւոր և Սմբատի վանքերն կողոպտուել են. երկու քահանայք, Եղեկիս գիւղի եկեղեցու երկու քահանայք սպանուել են. Նոյնպէս սպանել են և Սարգիս վարդապետին, Ծիկորի վանքի վանահօրն, որի աչքերն հանել են նախապէս. Հետեւեալ գիւղերի եկեղեցու պաշտօնեայք և բնակիչները բռնի մահմետական են դարձրել. Արշան, Տաքու, Եղեկիս, Բերկրի, Ալէս, Հարբինց, Հակուրցու, Կոր, Վորից և Խնձորուտ:

Մամրտանգ գաւառում հայ եկեղեցիք կողոպտուել են. քանդուել կամ մզկիթի փախարկուել. Հայերի մեծամասնութիւնը բռնի մահմետականացրած են:

Ահա այն գիւղերի անունները, որոնց բնակիչներն ստիպուել են խմբովին մահմետականութիւն ընդունել:

Այլ Սիզ, Բարկան, Ապարանք, Գիտանց, Հուլինտոնց, Տուանց, Մելհոտի, Հէն—աղբիւր, Մուտ, Կուղինց, Կոնիս, Հարուտ, Բարամուս, Հագառ, Կարնա, Բարկանց:

Ապարանքի սուրբ Խաչ, Սիզի ս. Խաչ և Տիւրուշքի վանքերը փոխարկուած են մզկիթների:

Սղերգ քաղաքում ուր կոտորածը տեղի է ունեցել Նոյեմբերի 3-ին (հ. տ.), կողոպտուել են եկեղեցին, առաջնորդարան և դպրոցը որի դռները բռնի խորտակուել են: Թէոդորոս վարդապետը, առաջնորդական փոխանորդը, ծանրապէս վիրաւորուել է և նրա ծառան սպանուել է: Այս քաղաքում մորթիւ են Նոյնպէս մի քահանայ և լուսաբարել բաղմաթիւ կանանց և աղջկանց. բնակիչների մի մասը ստիպուել է մահմետականութիւն ընդունելու:

Մուշի սանջագում, կողոպտուել են Հերկերտ գիւղի եկեղեցին, յարձակողները ս. միւռնի

անօթը ձեռք ձգելով միւռնով սրբել են իրենց հրացաններն և թրերը. Այժմ Մուշի ձորերում գտնուում են փոքրահասակ մանուկներ, որոնք իրենց ընտանեաց հետքերը կորուսել են և այդպէս լքեալ թողնուած են: Մինչ բնակիչները փախչում են մահաւանից ազատուելու համար, Բաղմաթիւ կանայք են փախցրել Խէյբեան և Ստէլբունատ գիւղերից:

Տէր Վարդան քահանան, որ լիթլիսցի էր, սպանուած է Նազիկ գիւղի շրջակայքում: Ախլաթի գաւառում:

Կերնոսի, Վաղեր, Դարինիս, Տուղմալանէ, Գուպար և Կունջքի—Համէն գիւղերի բնակիչներից նրանք, որ ազատուել են կոտորածից, բռնի մահմետական են դարձրած:

Ճապաղջրի վիճակում Զիբլիկ, Մատրակ, Սինֆոր, Գողէմ, ինչպէս և Պետշիւր, Թիզ, Նոր-Հէն, Մարգուրիկ, Անտրի, Մեղուկի, Պիտ-ձորի բնակիչներին մահմետական են դարձրել, միանգամայն և քահանայից. իսկ եկեղեցիք փոխարկել են մզկիթների և այժմ այն տեղերում քարոզուում է զուրանը: Այս կողմերում խաչի պաշտօնը բոլորովին դադարել է:

ՍՎԱԶԻ (Սերաստիոյ) ՆԱՀԱՆԳ. Սվազում, կոտորածի ժամանակ, որ տեղի ունեցաւ հոկտեմբերի 21-ին, մեծ բազմութիւն մարդկանց ուժով մահմետական դարձնելով լիփատել են: Հրջակայ գիւղերում աւելի քան 20 եկեղեցիք կողոպտուել են և տէր Աստուածատուր, տէր Ոսկի, տէր Կրոնիտէս քահանաներին, Գուղասար եկեղեցու աւագ քահանային, այսպէս և Թեթմաղ, Վաղի—Մաղարա, Կարահաջիլ, Խորասանա, Գոլտուում, Հանգալ և Գաւրա գիւղերի 7 քահանաներին, այլ և տէր Ռեթէոսին, Խաբանու գիւղի եկեղեցու քահանային, սպանել են:

Հապին—Գարահիսարի կոտորածի ժամանակ, որ տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 16-ին, մզկիթները միանգամայն վերայից հրացաններն ուղղել են դէպի հայոց եկեղեցու պատուհանները և այսպիսով վիրաւորել են այնտեղ ապաւինածներին, սպանել են ս. Փրկիչ եկեղեցու տէր Եղիա քահանային, այդ անմեղ զոհերի թաղման կարգը կատարելու համար, Թամիարա գիւղի կոտորածների ժամանակ, որ տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 15-ին և 18-ին, կողոպտուել են ս. Թաղաւոր եկեղեցին, և ս. Գէորգայ վանքը, չմոռնելով նոյն իսկ պաշտամունքի որևէ անօթ, քանդել են սեղանները և սուրբերի պատկերները անպատկառ կերպով պղծել: Պատկառելի ծերունի տէր Գրիգոր քահանային և մի երիտասարդ եկեղեցականի՝ նորնծայ տէր Գիւտին տանելով մզկիթի առաջ կացնով զըլխատել են: Տեղական ուսումնարանի երկու ուսուցիչներին գլխատել են երկար ստիպելուց յետոյ որ նոքա նամաղ անեն և տեղացի բոլոր ուսում առած երիտասարդներին մորթել են, ուսումնարանի աշակերտներին սրախողտող արել և աղջիկներին բռնաբարել: Բացի դորանից յարձակողները 35 երեխաներ բաժանել են իրենց մէջ ուժով մահմետական դարձնելու համար: Մէջ վերաբերում է շրջակայ գիւղերին՝ Պիւրք գիւղի եկեղեցին և զըլլոցը այրել են, տէր Աբրահամ քահանային, ինչպէս նաև Աղուանից, Սիս և Աներլի գիւղերի քահանաներին սպանել են, Բունէյիտում գլխատել են

տէր Մատթէոս քահանային և գլխի վերայ նրա ծայրայեղ անպատուութեան համար Ֆէս դրել, իսկ տեղացի թուրքերի խաները իրենց ատելութիւնը գէպի ֆրիստոսի պաշտօնեան ցոյց են տուել մտրակելով նրա գիւղը: Առաքելոց վանքը որ Սիս գիւղի շրջակայքումն է՝ կողոպտուած է:

Սու—Շիհրի գաւառում այրել են Էնտերէս աւանի եկեղեցին, որտեղ ապաւինած էին ծերեր, կանայք և երեխաներ. այս խեղճ արարածները կրակի զոհ են գնացել: Այրել են նաև այդտեղի հայոց ուսումնարանը: Մահմեդական են դարձրել Ղուլ—հիսար գաւառի հայ բնակիչներին, և տեղի հայ աղջիկներին բռնի կնութեան են տուել թուրքերին:

Տիվրիկի կոտորածների ժամանակ, նոյեմբերի 4-ին կողոպտել են հայոց ս. Աստուածածին և Երրորդութիւն եկեղեցիները, որոնց սեղանները քանգել են, ս. միւռնը գետին են թափել և արհամարհանքով կոխել: հայոց առաջնորդարանը ևս հրդեհել են. հայոց ուսումնարանը դարձրել են զինուորների պահականոց:

Վերասին գիւղում սպանել են տէր Սարգիս և տէր Միքայէլ քահանաներին, ինչպէս նաև Արմուտաղ գիւղի քահանային և ս. Յակովբ վանքը աւերակ դարձրել: Զիմարայում և Ղազմայում եկեղեցիները մասամբ աւերելով մզկիթ են դարձրել, ս. խորհուրդը ոտքի տակ տուել: (650) մարդիկ Ղազմա գիւղի շրջակայ բնակիչներից բռնի մահմեդականութիւն են ընդունել. նոցա գլխին փաթեթ դնելով ստիպում են օրական 5 անգամ մզկիթ գնալ նամաղ անելու և Վրիգոր Պալեան հային արդէն թաղել են տաճկաց գերեզմանոցում, իբրև իսլամական կրօնին պատկանողի: Վատորածի սպառնալիքներից վախցած Գետասին և Ապուղնա գիւղերի բնակիչները մահմետականութիւն են ընդունել: Նոյնը արել են Զիմարա գիւղի բնակիչները և եկեղեցու քահանան:

Տարէնտէ և Աշոտի գիւղերի եկեղեցիները վառել են, ինչպէս և ուսումնարանները և շրջակայ վանքերը: Զոհերի թուում են Խաչակ եպիսկոպոսը և Աշոտի գիւղի եկեղեցու քահանան: Զիլէի կոտորածների ժամանակ, նոյեմբերի 16-ին, սպանուած են տէր Արիստակէս և տէր Մկրտիչ քահանաները մահմեդականութիւն չընդունելու համար. առաջինի աչքերն են փորել, իսկ երկրորդին մորթեցին արևի:

Վեղիր—Քեօրիլու (Ամասիայի սանջագ) տէր Բարսեղ քահանային սպանել են դեկտեմբերի 2-ին, եկեղեցին կողոպտուած է: Հաջի—Քեօ գիւղի հայոց ուսումնարանը այրուած է:

6. ՄԱՄՈՒՐԻԹ—ԻԼ—ԱԶԻԶ—ՆԱՀԱՆԳ.—Խարբերդի կոտորածի ժամանակ, հոկտեմբերի 26-ին, քանդուած և հրդեհուած են ս. Վարապետ և ս. Ստեփաննոս եկեղեցիք և ուսումնարանները: 200 ընտանիք մահուան սպառնալիքներից ըստիպուած մահմեդական են դարձել. տէր Յակովբ քահանային, որ չէր ուզում ուրանալ իւր հաւատը, մերկացրել են թողնելով միայն մի շապիկ, և մերկ սրբը գլխին բռնած մահ սպառնացել: Թըշուա եկեղեցականը այդ սպառնալիքներից խելագարուելով բանտ է դրուել: Իչմէ գիւղի հայոց եկեղեցին մզկիթ են դարձրել: Այդ գիւղից 40 այստիկ նշանաւոր հայերի բռնադատել են իսլամութիւն ընդունելու և երբ նոքա չեն ընդունել, մէկ մէկ դուրս են բերել մի շէյխի հրամանով և

գլխատել եկեղեցու շէմքի վրայ: Եկեղեցու ժամկոչը սպանողների անողոք հրամանին հպատակելով ստիպուել է պարան կապել դիակների ոտներից և մինչև գետը քաշ տալ: Իսկ ինչ վերաբերում է Սորսորի ս. Գէորգ, Թագէի ս. Աստուածածին և Զարգարիչի Ալտիմիսէի վանքերին՝ բոլորը կողոպտուած են և այրուած և այժմ միայն ծխից սևացած պատերն են մնում: Թագէի վանքում պատկառելի Յովհաննէս վարդապետ Փափազեան, մահմեդականութիւն չընդունելուն համար՝ տեսաւ իւր ձեռքերի մասմաս կտրտուիլը մինչև արմունկը, որից յետոյ նորից առաջարկեցին նրան ուրանալ իւր հաւատը, իսկ երբ վարդապետը հաստատ մնաց իւր հաւատի մէջ, նորա գլուխը կտրեցին եկեղեցու շէմքի վրայ, մինչ նա արտասանում էր քրիստոնէական հաւատոյ հանգանագը:

Հետևեալ քահանաները նոյնպէս սպանուած և մորթեցին են եղած.

Հարուռ գիւղի եկղցու.	Ժխտր.	տէր Յարութիւնը.
Մուրի « » « » « »		տէր Սարգիս.
Գոմք » » « » « »		տէր Սէթ.
Քեպլու « » « » « »		տէր Սարգիս.
Թատէմ « » » » « »		տէր Յակովբ և տէր Ահարոն.
Գիսսերիկ « » « » « »		տէր Յակովբ.
Մորինիկ « » « » « »		տէր Ղազար.
Հիւսէյնիկ » « » « »		տէր Յովհաննէս և տէր Վահրամ:

Այս քահանաները սպանուել են մահմեդականութիւն չընդունելուն համար, մինչդեռ հետևեալները իրենց հօտի հետ մէկտեղ ստիպմամբ ընդունել են մահմետականութիւն:

Քեօյլու	գիւղի	եկղցու.	Ժխտր.	տէր	Պօղոս.
Գիւսսմրիկի	« »	« »	« »	տէր	Սահակ.
Հիւսէյնիկի	« »	« »	« »	տէր	Միքայէլ.
Քորիէյի	« »	« »	« »	տէր	Նշան.
Շէնտիլի	« »	« »	« »	տէր	Վարապետ.
Վուր	« »	« »	« »	տէր	Յովհաննէս
Նիքերիկի	« »	« »	« »	տէր	Գրիգոր.

Երկու ուրիշ եկեղեցականներ՝ տէր Ստեփան և տէր Գարեգին Վարդանեան անյայտացել են:

Հիւսէյնիկ գիւղի հայ եկեղեցու տէր Միքայէլ քահանան ստիպուած է եղել մահմեդականութիւն ընդունել և փաթեթ դնելու գլխին:

Մոսսերիկ, Մորենիկ, Բերդակ, Աշուշան, Հիւսէյնիկ, Գոք, Մեքիլիկ, Շինտեյ, Քորիէ, Գարսիկ, Զօրցարուք և Բելմիշէն գիւղերի բոլոր հայ բնակիչները իսլամ են ընդունել: Եկեղեցիները, կողոպտուած, աւերուած և հրդեհուած են:

Հարուռ գիւղի վրայ յարձակուելու ժամանակ զինուորները հայոց եկեղեցին հրդեհել են և այնտեղ ապաւինած ժողովուրդը ստիպուել է թողնելու իւր ապաստանարանը կրակից փախչելու համար. Սոցա մի մասը կոտորուել է, իսկ կենդանի մնացածները աղատուել են հաւատն ուրանալով միայն: Այվոսում, Շիրոյում և շրջակայքի աւաններում հայոց եկեղեցու քահանաներին սպանել են և հազարաւոր հայ ծխականների ստիպել են մահմեդականութիւն ընդունելու:

Խարբերդի ամբողջ թեմում, որտեղ 53-ից աւելի հայ գիւղեր կային, ոչ մի եկեղեցի ոչ մի ուսումնարան այլ ևս չէ ծառայում իւր կոչմանը

և ոչ մի քահանայ չկայ ժողովրդի հոգեւոր պէտքերը լցուցանելու համար։ Հաւատափութութիւնները և թլփատութիւնները օրէցօր անլանուած են՝ եկեղեցիները տաճկաց մզկիթների են փոխուել, և տաճիկները որ ձեռք են ձգել նոցա բանալիները այլևս ետ չեն դարձնում։

Ահնի գիւղերում եղած կոտորածի ժամանակ հոկտեմբերի 27-ին կողոպտել, պղծել և աւերել են ս. Փրկիչ վանքը. Լիճք, Նարվէր, Աղնի գիւղերի եկեղեցիները աւերուել են և կողոպտուել։ Այս գիւղերի բոլոր հայ ժողովրդեան առաջարկել են մահաճեղանութիւն ընդունելու։ Լիճք գիւղի բընակիչները ստիպուած են եղել ընդունելու այդ առաջարկը, ինչպէս նաև նոցա քահանաները։

Ալքիստան գաւառի Եարբուղ գիւղում ինչպէս նաև Վոկիսոնում բնակիչների մեծ մասն սպանուել է, շատերը խլամուելիւն են ընդունել։

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի։ Յուսանք որ Տէրը Իւր եկեղեցու համար զոհուածների բարեխօսութեամբ կը զթայ մնացելոց վրայ, և քրիստոնէայ պետութեանց, մանաւանդ մեծագոր Ռուսիոյ, աղքեցութեամբ վերստին խաչի պաշտօնը կը վերականգնի ամենուրեք ուր մահաճեղան մտնուանութիւնը այդ ջրնջել է ջանացել։

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ.

Տեառնըդառաջի օրը, Վեհափառ Հայրապետի հըմանալ Գեր. Վարպետ եպիսկոպոսը կուսակրօն քահանայ ձեռնադրեց Ս. Էջմիածնի միաբան շնորհունակ Վահան և Ռաֆայէլ սարկաւազներին, վերակոչելով նոցա Վորիւն և Մամբէ։

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄ.

ՏԱԹԵԼԻ ՎԱՆԵՐԸ. 4

Սիւնիքի Ծղուկ գաւառի Գաղբէլ լեռան ըստորոտում ուր սարի բարձունքից լայնանիստ կողերի դառիվայրով իջնող խոխոմածիգ ձորերը միանում մի դարաւանդ ժայռ են կազմում, ուղիղ Որոտնայ ահեղ անդունդի զլիխն, կանգնած է այժմ Տաթեւի հռչակաւոր վանքը։ Սիւնեաց նախնի փառքի ամայի և խօսուն յուշարձանը։

Մի քանի խօսք այդ Մենաստանի անցեալի մասին։ Տաթեւի այժմեան նուիրական վայրերը բոլոր մասերով կառուցուած են Թ. և Ժ. դարերում, երբ Սիւնեաց վարդապետարանի ներքին և արտաքին բարգաւաճումն կանոնաւոր հիմքերի վրայ դրուեցաւ։ Սակայն ժողովրդական աւանդութիւնն ընծայում է նորան պատկառելի հնութիւն՝ թագցնելով նորա ծագումը առաքելական դարու անյայտութեան մէջ, իսկ պատմութիւնը վերապահել է նորան գործունէութեան մի փառաւոր շրջան, որի սկիզբն է Է. և վախճանը Ժ. Զ. -րդ. դարը։ Պատմական այդ ընդարձակ ասպարիզի վրայ Տաթեւը

4. Հռչակաւոր վանքիս լրացած հազարամեակի առթիւ հրատարակում ենք նրա անցեալ եւ այժմեան վիճակի այս համառօտ նկարագիրն ու պատկերը։

Խոմբ.

հռչակ ստացաւ իւր միաբանական ուխտով, վանական կազմակերպութեամբ, բազմաթիւ բարեգործական հիմնարկութիւններով և առաւել ևս իւր վարդապետարանով՝ ուր «ծովամատոյց և անյաղթ» փիլիսոփաներ, «անհամեմատ» զրիչներ, «վարդապետական կրթութեամբ» ճոխացած գիտուններ, «արհեստաւոր» նկարիչներ և «երգոց» երաժիշտներ համախմբած նուիրաբերում էին իրենց անձնագիր վաստակների արգասիքը հայ ժողովրդին և հայ եկեղեցուն։ Մի կողմից քրիստոնէական մաքուր կեանքի պարզութեամբ ժողովրդին ջերմեւանդ հաւատոյ և սիրոյ կենդանի օրինակ տալ, միւս կողմից գիտութեան և աւետարանական լուսոյ կանթեղը յարատե վառ պահել՝ հայ հօտի կրթութեան և յառաջագիւծութեանը նպաստելու—հայս կրկնակի կոչմանն է նուիրուել ընդ միշտ Տաթեւի վանքը։

Բայց թէ ո՞րքան բեղմնաւոր եղաւ Սիւնեաց ուխտն իւր այս կոչմամբ, ի՞նչպիսի բարեքներ բերաւ հայ ազգի համար, վկայում և խօսում են այդ մասին բազմաթիւ իրողութիւններ, որոնք կապուած են Տաթեւի անուան հետ և ընդգրկում են յաջորդաբար մի քանի դարերի պատմութիւն։

Եւրդ դարից սկսած, երբ հայ ազգը հզօր դրացիների յարձակումներից խալառ ուժամափ, իւր ներքին ամրութիւնը որոնում էր եկեղեցւոյ հովանու տակ, և յաճախ ստիպուած էր կրօնական վտանգաւոր մաքառման մէջ մտնել յանուն այդ եկեղեցւոյ անարատութեան՝ արեւմտեան քրիստոնէաների նենգ հրապոյրների դէմ, որոնք հաւատոյ և խղճի ազատութեան վաճառման գնով միայն հայերին օգնութեան ձեռք մեկնելու յոյսեր էին տալիս, Տաթեւն էր այն կենդանւոր, որտեղից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութեան բազմաթիւ ջատագովներ հանդէս եկան և հայի հաւատը, հայի խղճի ազատութիւնը պաշտպանեցին։ Քաղկեդոնականութեան դէմ մղած դարաւոր պայքարի առաջնորդները Սիւնեաց վարդապետներն էին, որոնք իրենց պատրաստութեամբ, ս. Գրքի գիտութեան պաշարով աջակցում էին հայրապետներին, խորհուրդներ տալիս, մեկնում և բացատրում եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանանքը, նախագահում աղգային ժողովներում, պատրաստում նախարարներին և ժողովրդին բարոյապէս՝ անվեհերութեամբ դիմադրելու այն բոլոր արտաքին հոսանքներին, որոնք կարող էին փոքր ինչ արատաւորել Հայոց եկեղեցւոյ առաքելական ոգին և շարժել նորա անկախութեան և ինքնուրոյնութեան հիմունքը։ Պետրոս, Վրթանէս, Մաթուսաղա, Ստեփաննոս և այլք՝ որոնք յայտնի են «Իրրե գլուխ ամենայն

վարդապետաց Հայոց ի վերայ բարձու ահարկու ամբիոնի բարունարանին Սիւնեաց, եկեղեցական պատմութեան այդ շրջանի քաջամարտիկ հերոսներն էին, որոնք օտարների առաջ յաղթութեան պսակ էին հիւսում Հայոց եկեղեցւոյ գլխին, անշարժ պահելով նորա հաւատոյ հիմքը, որի համար և պատմութիւնն անուանում է նոցա «սիւն երկրի», «խարխիսի հաւատոյ», «վէմն անդրբուելի», «ախոյեան եկեղեցւոյ», Սակայն սոցա փառքը նսեմանում է ԺԳ. և ԺԷ. դարերի տաթեացւոց առաջ, որոնց վիճակուած էր սկզբում մինչ հրոսակ թաթարների ոտքի տակ աւերուում էր բուն Հայաստանը և արեւմուտքում Ռուսիեանց գահը երերում, կոռել պապական և կաթողիկոսութեան դէմ, որ խումբը վաղուց արդէն Սիւնիկայումն էր զանգուած հայ իշխանների և օտարամոլ հայ եկեղեցականների ոմանց ձեռնտուութեամբ և որ, մեծ գործելով հետզհետէ Հայաստան՝ վտանգ էր սպառնում Հայոց եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութեանը, և ապա լատինների ունիթորական հոսանքի դէմ, որ կարճ ժամանակում ողողեց Հայաստանը, երկպառակեց Հայոց հօտը, բաժանեց հայ եկեղեցականների միութեան ոյժը: Ահա այդ ժամանակ միակ Սիւնեաց վարդապետարանն էր՝ որ քաջ և արթուն հովիւներ լինեցին ուղարկեց դէպի ամէն կողմ՝ Գրիգոր Տաթեացու և աշակերտների առաջնորդութեամբ, որոնք արթնութեամբ պահպանեցին հօտը օտարների հրապոյրներից և ազգային եկեղեցու նախանձախնդրութեամբ վառուած, խօսքով ու գործով չեղբացրին ունիթորների ազդեցութիւնը:

Ժամանակի և մարդոց աւերիչ ձանկերից ազատուած Տաթեի այժմու հնութիւններից մեծ մասը՝ ս. Պետրոս և Պօղոս առաքելաւորների տաճարը, Գաւառան կոչուած զարմանալի սիւնը, որ հազար տարի անցնելուց յետոյ տակաւին ձօճուում է շարժման թեթեւ զարկով, շրջապատի հաստահիմն պարիսպները և այլ բաղմամբիւ հիմնարկութիւններ, որ պատմիչը «համարանոց», «գետնափոր», «սրբատուն», «տրապէզ», «գրատուն», «տուն աղօթից» է անուանում, Թ. դարու գործ են համարուած: Արարական ճնշումներից յետոյ երբ վերանորոգուեցաւ Հայաստանի քաղաքական կեանքը Բագրատունեաց հարստութեամբ, Հայոց վանքերն էլ յառաջագիւմութեան նոր քայլ արին հետզհետէ ներքին և արտաքին բարգաւաճման դիմելով, վանական և միաբանական կեանքը նոր ի նորոյ վերընծիւղեց և մի նոր մտաւոր շարժումն յառաջ բերաւ, որին հաւասարապէս նպաստում էր եկեղեցական դասը իւր կրթութեամբ ու գիտութեամբ, ժողովուրդը առատաձեռն տուրքե-

րով իշխանական դասը քաջալերող հովանաւորութեամբ և գործին ջերմ մասնակցութեամբ: Ահա այդ շրջանին են վերաբերում բաղմամբիւ վանքերի շարքում և Սիւնեաց եպիսկոպոսարանի ներքին և արտաքին բարգաւաճումը, 839 թ., Ստեփաննոս Օրբելեանի վկայութեամբ, Տաթեի ներկայացնում էր մի խրթին եկեղեցի «անտաշ վիմօք կրաշաղախ ձուլեալ, յոյժ ի հին ժամանակաց, յաւուրց անտի սրբոցն ներսիսի և Սահակայ, և սակաւ կրօնաւորք մշտաջան ճգնութեամբ բնակէին ի նմա և էր տեղին հեռի յամենայն հինից թշնամեաց, զի միջոց էր աշխարհին, յանքոյթ և ի զառանց տեղի. և ամրացեալ ի մէջ երկուց արքունական գահոյիցն Սիւնեաց և Բաղաց»: Բայց շնայելով այս անշարժութեան, մի կողմից վանքի հնութիւնը և նուիրական սրբութիւնները, միւս կողմից Արարկապետարանի փառաւոր անցեալը և նախկին գահակալների անուան հետ կապուած անցեալ բեղմնաւոր գործունէութիւնը բարձր էին պահել Տաթեի նշանակութիւնը Սիւնեաց ժողովրդի և նախարարների աչքում, որոնք և Թ. և Ժ. դարերում ենթարկուելով ժամանակի տիրող հոսանքին և զգալով վանքերի և միաբանական կեանքի անհրաժեշտ կարիքը Հայոց եկեղեցու շահերի և հայ ժողովրդի մտաւոր և հոգեւոր վերածնութեան նկատմամբ, ոչ մի բարոյական և նիւթական միջոց չլինեցին և իրենց բարձր հովանաւորութեամբ բարեկարգեցին Տաթեն ըստ ամենայնի՝ մրցելով այլ նախարարների հետ, որոնք Հայաստանի զանազան մասերում հովանաւորում էին այլ վանքերի: Արդէն 894 թ. Սիւնեաց Աշոտ Մեծի իշխանութեան և Տ. Յովհաննէս եպիսկ. առաջնորդութեան ժամանակ, Սիւնեաց մեծերի և իշխանազուն տիկնանց ու օրիորդների Տաթեին ընծայաբերած զիւղերն ու աւանները, հանդերն ու այգիները այնքան բաղմամբիւ էին, որ կարող էին մի քանի գաւառներ շուրջ սահմանափակել, Խեղ նիւթական ապահովութիւնից կախուած էր և վանքի բարոյական վերաշինութիւնը, ժամանակի պահանջից մղուելով և օգտուելով նպաստաւոր պայմաններից, 895 թ. Յովհաննէս եպիսկոպոսը ձեռնարկեց Տաթեի շինութեան գործին և 11 տարուան ընթացքում աւարտելով հիմնարկած Մայր Տաճարն ու միաբանական կեանքի և գիտնական գործունէութեան անհրաժեշտ կարիքների համար նախապատրաստութիւն տեսնելով հիմք գրեց այն արդիւնաւոր միաբանութեան որի մասին պատմիչը հետեւեալն է ասում. «Եւ պայծառանայր քահանայական և կրօնաւորական դասուք ի չափ հինգ հարիւր եղբարց, լի էր և ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճոխ էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբ»:

(Շարունակելի)

Երիցակ.

ՊԱՐԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ
ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
1895 թ.

	Գիւղի անուն.	Ամուսնացած		Զաւակ 1-7 տըք.		Զաւակ 8-14 տըք.		Զաւակ ամուրի 15 տըքէն վեր		Գումար	Տուն	Պանդուխտ
		Այր	Կին	մանչ	աղջիկ	մանչ	աղջիկ	կին	այր			
1	Հովթուան (զ.)	403	495	184	194	178	114	160	11	1739	310	268
2	Փայտաձուկ (զ.)	279	364	121	104	120	91	125	8	1212	226	240
3	Մահալա (զ.)	20	274	114	122	59	35	79	6	898	176	157
4	Սափրա	149	200	68	61	32	28	74	17	629	109	190
5	Սանամբրիկ	124	144	105	97	49	34	31	2	580	81	72
6	Սառնա (զ.)	95	124	60	37	37	30	45	2	430	74	86
7	Հին-քաղաք	91	116	68	46	27	36	32	2	418	62	71
8	Ղալասար (զ.)	80	117	72	72	29	20	43	4	437	50	79
9	Ախթիսան	79	93	38	32	14	18	32	1	337	40	59
10	Հալափրան (զ.)	72	81	43	39	23	10	22	1	261	46	45
11	Կալա	56	71	42	40	21	13	7	1	251	41	26
12	Ղաւտան	58	71	43	44	18	9	19	6	268	40	37
13	Քապիկ	49	51	33	29	17	8	11	2	200	28	19
14	Քալաշան	35	41	17	18	14	11	11	3	150	25	21
15	Այան	33	34	27	14	13	5	14	1	141	22	18
16	Գրիշի	30	37	19	22	14	11	9	2	144	23	12
17	Խոսրովայ	24	36	15	11	13	5	13	—	117	23	13
18	Ասլանիկ	19	27	12	10	12	4	6	2	92	14	10
19	Շէյթանաւա	18	26	19	17	14	3	10	—	107	21	6
20	Ճարա	16	19	10	5	4	2	9	1	66	12	11
21	Քէօչամիշ	16	19	13	16	8	3	5	—	80	12	8
22	Իւլա	14	19	2	4	8	4	9	1	61	14	14
23	Զիլէճուկ	14	16	10	13	6	4	8	1	72	9	12
24	Բախաւա	15	23	20	10	7	2	—	4	81	8	7
25	Հմբանաւա	15	16	10	12	3	1	5	—	62	9	7
26	Հովասար	10	12	9	7	8	3	—	—	49	7	—
27	Շիտան	7	7	6	5	1	—	—	—	26	5	—
28	Աղ-Խամայիլ	2	2	4	2	1	1	1	—	13	2	—
Գումար		2012	2535	1184	1083	780	505	780	78	8957	1504	1488

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Սալմաստի հայաբնակ գիւղերի (որոնցից 6-ը զուտ հայ) թիւն է	• •	28
Հայ ընտանիքների թիւը	• • • • •	1504
Հայ անձերի	• • • • •	8957
Սալմաստեցի հայ պանդուխտների թիւը (բացառապէս ի Ռուսիա)	•	1488

Անձերի թիւը հետեւեալ կերպով կը բաշխուի.

	Ար. սեռ.	Իգ. սեռ.
Ամուսնացածներ	2012	2535
Զաւակ 1-7 տարեկան	1184	1083
« » 8-14 « » (գաղութական հասակ)	780	505
« » 15-էն վեր ամուրի	780	78

$$4756 + 4201 = 8957$$

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՆԵՐ

ՔԱՂՈՒ ԱԾՔԻ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՆՆԵՐ ՎԵՐՈՒՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ

Ազգիս վեհափառ Հայրապետը՝ ի յարգանս եւ ի պատիւ առաջիկայ մայիսին Մոսկուայում՝ կատարուելիք Նոցին պայտերական Մեծութեանց Սրբազան Թագադրութեան, քարեհաճեցաւ հրամայել Ս. Առաջնորդներին, որ Հայոց բոլոր ուսումնարաններում՝ այս տարի ուսումն եւ հարցաքննութիւնները վերջացնեն մայիսի 11-ին:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն մայրապետի կուսաստանին Տփլիսաց շնորհ. կոյս Կատարինէ Երզնթեան - Երկայնաբազուկի, Թ. 122:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն կուսի նոյն մեհաստանին Փեփրոնեայ Խուբեան, Թ. 123:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն Լճմանուէլ աղայի Պոպովեան ի Մոսկովայ, Թ. 124:

Կոնդակ յանուն կառկապատարաց հանգ. Մարգարայ Պոպովեան Թ. 125, որով տալ նոցա իրաւունս առ ժամանակ գործադրել զտոկոսիս 50 հազար ռուբլեաց, կտակելոց վան բացման միոյ ուսումնարանի ի Տաճկահայաստան, ի պահել զորդեգիրս ի Սանասարեան վարժարանին, որ ի Կարին:

Կոնդակ յանուն Տ. Նահապետ վարդապետի, Թ. 131, որով կարգէ զնա տեսուչ տպարանի եւ նախագահ տպարանական ժողովոյ, գործակցութեամբ Երթ. վարդապետացն Տ. Եղիայի եւ Տ. Բենիկի եւ Շնորհ. Ղուկաս Սարկաւազի, եւ եւ խորհրդատու անդամակցութեամբ Տ. Կարապետ վարդապետի եւ պ. Նիկողայոսի Բարամեան:

Կոնդակ հաստատութեան հոգաբարձուաց միդասեան գլխոյցին Նորայսկ քաղաքի, Թեմին Բեսարաբիոյ, Թ. 150:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն Բագուաբնակ Բաղդասարայ Ղալուխանեան, Թ. 152:

Կոնդակ շրջաբերական յանուն Ս. Ե-

ռաջնորդաց զուսումնարանական խնդրոյ. Թ. 156, 197, 199, 201, 203:

Կոնդակ օրհնութեան յանուն Բագուաբնակ Եղիայի Եղիազարեան Թ. 207:

Կոնդակ յանուն Սինօղի Թ. 222, որով յայտնէ զփոխադրութեանէ Փոխանորդին Ելեքսանդրապօլի Երթ. Բագարատ վարդապետի ի Գանձակ նոյն պաշտամամբ:

Կոնդակ շրջաբերական յանուն Ս. Ե-ռաջնորդաց զուսումնարանական խնդրոյ. Թ. 237, 239, 241, 243, 245, 263:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1. Ս. վարդանանց յիշատակին . Կ. Վ. . 55
2. Ժողովաբաղ Սպէորձնի քարոզներէց Թ. Ն. Բ. . 54
3. Նշխարներ ամենահին եկեղեց. հ. գրուածքներէց. Կ. Վ. 85
4. ԵզեղեծԱԿԱՆ ԶՐՈՆԻԿՈՆ . . Ն. Բ. . 61
5. Կրօնական համաժողով . Ե. . . . 66

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

6. Աղուանից պատմութեան համառ. Դ. Վ. . 67
7. Սասանեան ճէրութեան պատմութիւն (Թ. Նէօլէքէի . (Թարգմ.) Ն. Բ. . 71
8. Այսորի ղստեր երգը. . Թարգմ. Ե. Ե. . 74

ՔՐԵՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

9. Ն. Ման. Յովհ. Կոզեռն 75
10. Ազգային մատենադարան. Ժ. Ժ. . . 76
11. Ա. Կարոնի Արգարու աւանդ. Մ. Դ. պատմ. մէջ. Ն. Բ. 78
12. Ս. ք. Սահակ. Գործը Առաքելոց Կ. Վ. . 79
13. Ս. Եպ. Բարի. Արցախ . Դ. Վ. . .

ԿՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

14. Բարոյագիտութեան դասաւանդ. Քր. դպ. . 81
15. Դեքսիմ Ս. Հայկունի 84
16. ՄԱՆՐԱԼՈՒՐ 86

ԱԶԳԱՅԻՆ

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ Եկեղեցին Տաճկաստ. . 87
- Եզեղեծի ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ 92
- Մայր Աթոռ
18. Երեւանի Թեմ. (Տաթեւ.)
- ՊԱՐՍԿԱՅԱԶ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՆՆԱԿԱՆ
ՄԱՏՆԱՄՈՍՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԱԻԷԼՈՒԱԾ ԱՐԱՐԱՏԻ 1896 Թ., ՓԵՏՐՈՒԱՐ.

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Ա

1877 թուին Բ. Պատկանեանը հրատարակեց Հիրակացու մեզ հասած երկասիրութիւնները «Անանիայի Հիրակունեոյ Մնացորդ Բանից» վերնագրով (Ս. Պետերբուրգ), «Արարատի» յաւելուածներում մտադիր եւմ տալ հետզհետէ Հիրակացու այն գրուածքները և պատառիկները, որոնք չեն մտել Պատկանեանի յիշեալ հրատարակութեան մէջ: Այս նոր հրատարակուելիքները մասամբ բոլորովին անծանօթ են և մեր հին գրականութեան պատմութեան մէջ չմտած, մասամբ յայտնի են այս կամ այն բանասիրին (մասնաւորապէս Հ. Ալիշանին), բայց այսու ամենայնիւ հայագէտների մեծամասնութեան անմատչելի մնացած: Ի մի ամիսփեւ այս հատուածները անհրաժեշտ է թէ լեզուաբանական, թէ պատմական և թէ այլ տեսակետներից: Քննադատութեան կմնայ սրանց վաւերականութիւնը հերքել կամ հաւատարմել:

Առաջիկայ փոքրիկ երկասիրութիւնը վերագրում ենք մենք Հիրակացուն հիմնուելով մի հնագոյն ժողովածուի վրայ: Այդ ձեռագիրը «Գէորգ Վաթոյիկոսի Յուցակի» համար 102-ն է, մի նշանաւոր և ամենաթանկագին հնութիւն, Թուղթ, երկաթագիր, հայոց ՆԱ. (= 981) թուականի յիշատակարանով: Իւր առաջին մասով դեռ աւելի էլ կանուխ գրուած, այն է՝ Հայոց ՆԻ. թուականին (= 971 Փրկչական), բազմաթիւ վանդակ մի ձեռագիր, Այս 2-ի գլխաւոր յիշատակարանները արդէն հրատարակուած են Հ. Տաշեանի ձեռքով (Մանր Ուսումնասիրութիւնք, Հետադատութիւնք և Բնագիրք, Վիեննա, 1895, եր. 202 և յաւելուած), 2-ի մանրամասն նկարագրութիւնը դուրս կգայ մեր մատենագրանի «Մայր Յուցակում»: Շատ անգամ էլ դեռ մենք առիթ կունենանք վերագրուել այս ձեռագրին՝ հրատարակելով նրա հրատարակուած մասերը: Ամբողջ ժողովածուն, սկզբից և վերջից թերատ, ունի ընդամենը՝ իւր այժմեան վիճակում՝ 383 յօդուած (ԾԱ—ՆԼԴ), 2-ի սկզբից պակասում է 50 յօդուած (Ծ): ԾԱ—ՀԳ յօդուածները ամբողջապէս թուում են լինել Հիրակացուներ: Յամենայն դէպս եր. 5ի ԾԳ-դ յօդուածի վերնագրում կարդում ենք Անանիայի անունը—«Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական և այլն»: ԾԴ, ԾԵ յօդուածների լուսանկարները պակասում են լուսանկարների պատառոտուն վիճակի պատճառաւ: Ց-դ թերթի ամբողջ ստորին կէսը չկայ: Ցի երեսի սկզբնաւորութիւնն է յօդուած ԾԶ «Հարցմունք և պատասխանիք յաղագս արարչութեան» վերնագրով, որ և մնում է թերատ, ինչպէս ասացինք թերթի ստորին կիսի բացակայութեամբ: Գ-դ թերթից սկսուում է մեր հրատարակութիւնը, առանց վերնագրի և առանց յօդուածի թուահամարի (ԾԷ), Դ-թուար է ասել թէ արդեօք 2-ի նախնական վիճակում այժմեան 8 և Գ-դ թերթերը միայն շարունակութիւն էին կազմում: Թերևս կար այդ երկու թերթերի մէջ մի ուրիշ թերթ էլ, որ այժմ պակասում է: 2-ի «Երկու» համարները՝ ստորին լուսանկարներում՝ համեմատաբար նոր են և վերջին կազմողին են պատկանում: Այդ ժամանակ 2-ը արդէն այժմեան թերատ վիճակումն էր: Ահա կազմողի նօտագիր յիշատակարանը. «Ամիսէն վարդապետն Ապարանցին յիշեցէք ի Գրիստոս, որ ետ կապել զգիրքս յիշատակ իւրն և ծնաւղացն իւրոց՝ հաւր Խաչատուրին և մաւր Նարնջին, թվ. ՌԼԴ. (2 եր. 37a, ստորին լուսանկար): Այս այն Սիմէոն Ապարանցին է, որի Վիպասանութիւնն ունինք (տպ. Էջմիածնի, 1870): Այսպիսով մեր հրատարակութեան վերնագիրը հաստատապէս և թերևս՝ սկզբնաւորութիւնը պակասում են: Եր. 13ի և յետոյ՝ մեր այս հրատարակածին անմիջապէս կից՝ հետևում են Անանիայի երկու ճառերը «Անանիայի Հիրակայնեոյ Համարողի» վերտառութեամբ: Այդ ճառերը արդէն հրատարակուած են Պատկանեանից, եր. 4 և 15: Այս ճառերին հետևում է (եր. 29a) դարձեալ մի փոքրիկ հատուած Անանիայից «Նորին Անանիայի» վերտառութեամբ: Սրանով վերջանում է ժողովածուի Հիրակացուն վերաբերեալ բաժինը:

Այս համառօտ նկարագրութիւնից երևում է, որ մեր հրատարակածը 2-ում Անանիայի գրուածքներից քաղուած հատուածների շարքումն է, սկզբից թերատ՝ բայց վերջից անմիջապէս կից Անանիայի ճառերին, Այս հանգամանքը կարող է մի հաւանական ապացոյց համարուել, որ այս գրութիւնն էլ Շիրակացու գրչին է պատկանում:

Այդ բանին երկրորդ ապացոյց կարող են համարուել գրութեան նիւթը և լեզուն: Հատ տեղ նոյն իմաստները գրեթէ միևնոյն բառերով կրկնուում են այս գրուածքի և Շիրակունու ծանօթ երկասիրութեանց մէջ, Բայց վերջնական և աւելի դրական ապացոյց այս գրութեան Շիրակացունը լինելուն գտնում եմ ես նոյն հեղինակի գլխաւոր երկասիրութեան (Յաղագս երկի, հր. Պատ. եր. 34) մէջ, Խօսելով լուսնի վրայ Շիրակացին իմիջի այլոց ասում է. «... ըստ աստուածային գրոց որ ասաց, թէ արար լուսաւորս մեծամեծս ի նշանս, « ի ժամանակս, յաւուրս և ի տարիս՝ յոյժ պիտոյ են մարդկան նշանք որ լինին ի լուսաւորացդ, եթէ որ ըստ կէտ սահմանին ոչ ելանիցէ օտարոտի քննութեամբ. զի որ միտ ե-
« դեալ ընտրեսցէ զգեղեցիկ փորձ նոցա, և ոչ խառնիցէ ի ներքս ամպարշտութիւն ազգի
« ազգի հնարագիտութեան, գտանեն ի նշանաց անտի, զի վասն խոնաւոյ դժամանակն ցուցա-
« նէ, բազում անգամ վարդապետք լինին մեզ օգոյն պղտորութեան և դառնաշունչ սառնա-
« մանեաց:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՑ ԵՒ ՆՇԱՆԱՑ:

Զի յերեկօրեայ (=յերեքօրեայ) ժա-
« մանակի յորժամ վճիտ երևիցի, զյստակ
« պարզոյ յայտ առնէ, և Յորժամ ի մահիկ
« եղջիւրան զնշան կարմրութեան կամ զմթու-
« թեան ունիցի՝ ջուրք բազումք յամպոց յեր-
« կիր հեղուն, և հարաւ յորդաշունչ բռնու-
« թեամբ յօգս բարբառի, և Յորժամ շուրջ բակ
« ունիցի յամպոց՝ ջուրք բազումք յօգոց յեր-
« կիր առաքին, կամ զարամուր բքոց և զգառ-
« նացուցիչ հոգմոց ամբոխելոյ յայտ առնեն:

Յորժամ յեղջերսն լուսնի կարմրու-
« թիւն և մթութիւն երևի՝ ջուրք բազումք
« հեղուն յերկիր և հարաւ յորդաշունչ
« յաւոյս բարբառի:

Յորժամ լուսնին բակ ունիցի յամ-
« պոց . . . ջուրք բազումք հեղուն յերկիր
« և կամ զամբոխումն աւոյց դառնաշունչ
« նշանակէ (տող 226—230):

« Զի յընծայմանն լուսնի բազում անգամ յորժամ յստակ և խաղաղ իցէ օդն, յան-
« կարծակի (խոռովութիւնք) սաստիկ օդոց յայտնին ի նմա մրրկեալ, և ամպք ի վերայ ամ-
« պոց դիզանին յահ և յերկիւղ մեծի տագնապի, Եւ այսու ամենայնիւ յայտ է, եթէ նը-
« շանք որ լինին ի լուսաւորացդ՝ ի շահ օգտութեան են երկրի, Նաւաւարն զգուշացի և այլն
« (Հրատ. Պատ. եր. 51):

Խօսելով արեգական վրայ Շիրակացին ասում է.

« Զի Յորժամ ընդ ծագել արեգականն
« մթադոյն ելանիցէ և արեան և կայծական
« նշանակ ունիցին ճառագայթքն, ըստ փոփոխ-
« ման խտաշուչ օգոյն եթէ ի նոյն կերպա-
« րանս կայցէ, և օդն պղտորեալ և յուղեալ՝
« ոչ յստակիցի, և գոյնն մթնադոյն՝ ոչ լըր-
« թացցի, և հոգմք ևս խտադոյնք յուղեսցին,
« և ամպն ևս քան զևս յաւելցէ, զերկար խո-
« նալայուղից և զսաստիկ անձրեաց յայտ առնէ:

Եւ Յորժամ յամպոյ յամպ մտանիցէ
« արեգակն, զջերմակիծ շող ամպոյն յերկիր
« առաքելով՝ զխոնաւութենէ օգոց յայտ առնէ:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՑ ԵՒ ՆՇԱՆԱՑ:

Յորժամ ընդ ծագել արեգական
« մթադոյն ելանիցէ և նման արեան ունիցի
« զճառագայթսն՝ թե ի նմին յամպէ և
« աւգն վիզեալ ոչ յիստակիցի, և ապա ևս
« քան զևս բազմանայցեն և աւգքն խտա-
« շունչ յաւելցին՝ զսաստիկ անձրեաց յայտ
« առնէ (տող 213—216):

Յորժամ արեգակն ջերմ շողիւք . .
« և մանաւանդ ամպ յամպ մտանէ ջերմ
« ճառագայթիւք՝ զամպոց նշանակէ (տող
« 218—220):

« Եւ յորժամ ելանիցէ ծագումնն զա-
« ռաջինսն փանծելով՝ զառօրեայ անձրեւածումն
« նշանակելով. »

« Եւ յորժամ ի մուտս զյետոյսն խան-
« ձիցէ զերկինս կարմրացուցանելով՝ զառօրեայ
« պարզոյ յայտ առնէ. »

« Մեկնութիւն նշանաց եղև առաջին բա-
« նիւքդ (Տրատ. Պատ. Եր. 56) »

Յորժամ կամի արեգակն ելանել և առ
նովաւ ամպը հրագոյն շիկագոյն և խիտ . .
ոչ լինին ամպքն առանց անձրեւի և ոչ աւ-
րըն առանց ցաւոյ (տ. 95 97) »

Յորժամ ընդ մտանել արեգական ամպը
կարմրանան, զոր ոմանք խանձումն ամպոյ
ասեն, նշանակէ զպարզոյ (տ. 221—222) »

Այս օրինակներէց պարզ երևում է որ նոյն իմաստները, գրեթէ միևնոյն խօսքերով,
երբեմն նոյն իսկ բառացի կրկնուում են, Դեռ կարելի էր ուրիշ օրինակներ էլ աւելա-
ցնել, Բայց մեզ համար աւելի նշանաւոր են վերջին խօսքերը՝ « Մեկնութիւն նշանաց եղև
առաջին բանիւքդ », այսինքն է թէ՛ նշանների մեկնութեան մի քանի օրինակներ բերելով
Հիւրակացին ընդհատուած է իւր խօսքը, մասնացոյց անելով ընթերցողին մի ուրիշ գրուածքի
վրայ, որ էր նշանաց Մեկնութիւն, անշուշտ աւելի ընդարձակ, ամբողջական, Այդ նշա-
նաց Մեկնութիւնը նախընթաց էր Անանիայի « Յաղագս Երկնի » գրուածքին, ուստի և բաղ-
դատութեամբ կարող էր կոչուիլ « առաջին բանք », Ուրիշ խօսքով՝ Անանիան մի քանի օրի-
նակ բերելով լուսնի, և մի քանի օրինակ արեգական նշանների, կարճ է կապուի՝ առա-
ջարկելով ընթերցողին դիմել իւր մի ուրիշ գրուածքին, նշանաց Մեկնութեանը :

Մենք այս վերնագիրն էլ կտայինք ներքեւի հրատարակութեանը, եթէ մեզ օգնու-
թեան չհասներ մի ուրիշ ձեռագիր, « Գէորգեան Յուցակի » թ. 95 նօտագիր ձեռագիրը
Թղթոց գիւղը և ժողովածու, գրուած հայոց ՊԼԵ—ՋԻԵ (1426—1476 փրկ.) թուին՝
ձեռամբ Մատթէոս զրչի, ունի մի հատուած, որ համարուի է ներքեւի հրատարակու-
թեան, Այդ համառօտութեան վերնագիրն է « Յաղագս ամպոց և նշանաց », որն և բոլոր
հաւանականութեամբ ընդհատուած է վերնագիրն էր, Յամենայն դէպս այս վերտառութիւնը բո-
լորովին համապատասխանում է Հիւրակացու երկասիրութեան բովանդակութեանը, Դնում
ենք այդ համառօտութիւնը և խուսափելով երկարութիւնից, բաւականանում ենք նշանա-
կելով իւրաքանչիւր ասութեան դիմաց ընդարձակի տողահամարները :

2Եռ. թ. 95, Եր. 341 »

« ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՑ ԵՒ ՆՇԱՆԱՅ »

Յորժամ ծագէ արեգակն ** և կայծակ լուսոյ, և առ նովաւ շիկագոյն ամպ լինի կամ
մթաղոյն՝ շիկագոյնն հողմոյ նշանակ է, իսկ մթնաղոյնն՝ անձրեւոյ (— Էնդարձակի տող
65—66) :

Յորժամ ընդ ելանել արեգականն ամպ լինի ահաւոր, և ապա արեգակն ամպովն ա-
հաւոր երևի, և վերանայ ճառագայթիւքն և լոկ բոլոր ելանէ՝ անձրեւ նշանակէ (Ընդ.
տ. 73—75) :

Յորժամ արեգակն մեծ երևի ամպով՝ պարզ նշանակէ (տ. 76) :

Յորժամ ձմերանի արեգակն դեղնագոյն երևի՝ պարզ նշանակէ (տ. 79) :

Յորժամ ընդ արեւմուտս արեգակն ամպով առագաստեալ երևի՝ անձրեւ նշանա-
կէ (տ. 84) :

Յորժամ արեգակն ճառագայթիցն (այսպէս) և առնովաւ շիկագոյն ամպ ոչ է ահլն-
կալութիւն անձրեւի (տ. 88) :

Յորժամ կամի արեգակն ծագել և առ նովաւ շիկագոյն և հրագոյն ամպ լինի՝ աւրն
ոչ լինի առանց անձրեւի և ոչ ամպ առանց ցօղոյ (տ. 95) :

* Այլ ընթերցուած, ուրիշ ձեռագրից. Դարձեալ յորժամ Լինիցի ծագումն գլառաջեւն խանձելով՝
զառօրեայ անձրեւածումն նշանակէ :

** Թէ այստեղ եւ թէ յետոյ արեգակ, բառը գրեթէ միշտ միևնոյն գաղափարագրով, ինչպէս որ
Ընդարձակում :

Յորժամ՝ ընդ մտանել արեգականն ցաւը հարկանի՝ անձրև նշանակէ (տ. 114)։
 Յորժամ կամար երևի ի վերոյ՝ անձրև նշանակէ (տ. 139)։
 Յորժամ մըջիւնն զձուն ի դուրս պեղէ՝ անձրև գայ (տ. 166)։
 Յորժամ մառախուղ ի վերայ լերանց անկանի՝ ամպոց և հողմոց նշանակէ (տ. 151)։
 Յորժամ շամանդաղ ձգի ի վերայ լերանց՝ պարզ նշանակէ (տ. 187)։
 Յորժամ աստեղք պաղպաղ երևին և շարժին՝ ընդ երկար անձրև նշանակէ (տ. 157)։
 Յորժամ ծիծռունք զթևս իւրեանց ճախրեն՝ անձրև նշանակէ հողմով (տ. 157)։
 Թէ զթևս իւրեանց ի ջուրս հասուցանեն՝ յուզմունք հողմոց և ամպոց լինին (տ. 157—158)։
 Յորժամ ա՛ռաւք կանչեն և զթևս ճախրեն՝ կարկուտ նշանակէ (տ. 170—172)։
 Յորժամ լուսինն .Գ. կամ .Գ. աւուրն սուրբ և վճիտ երևի՝ պարզ նշանակէ (տ. 4)։
 Ամպ թէ մահիկ եղջիւրն մթալար թխութիւն ունիցի՝ անձրև նշանակէ (տ. 4—11)։

Այս բոլորից պարզ է ուրեմն, թէ մենք որտեղից ենք առնում հրատարակութեանն ենթագրական վերնագիրը և ինչ հիմունքներով այս գրութեան վերագրում ենք Շիրակացուն կամ ինչպէս մեր հնագոյն օրինակն անուանում է՝ Շիրակային Անանիա Համարողին։

«Այն» վերջաւորութեամբ աղբանդներ թէ և հազուագիւտ մեր հին մատենագրութեան մէջ, բայց կան, ինչպէս օրինակ Ընծային = Ընծայեցի, Հարբային = Հարբացի ևլն. (տես Ղազար Փարպ.)։

Մենք է մեզ մի երկու խօսք ասել Անանիայի այս երկասիրութեան արժանաւորութեանց և նշանակութեան մասին։ Ամենից առաջ հետաքրքրական է գրութեան լեզուն, իւր բաղմամբիւ նոր բառերով, ասացուածներով և օտար բառերով։ Բովանդակութեան կողմից այս փոքրիկ գրութիւնը գլխովին տարբերուում է մեր սովորագիտական—աստղաբաշխական—աստղագիտական մատենագրութեան մէջ եղած բաղմամբիւ նման գրութեանցից։ Սա մի զուտ գիտական գրութեան է, բոլորովին ազատ աստղագիտական—ախտարական տարրից։ Միմիայն ընկալանք—բնագիտական բացատրութիւններ և մեկնութիւններ են տրուած նշաններին, եւ այս մի շատ բացառիկ երեւոյթ է, գրեթէ իւր տեսակի մէջ միակը, մեր հին մատենագրութեան մէջ, մինչդեռ նման բովանդակութեամբ բանաքաղութիւնները յետագայ և յետին դարերում խճողուում են տգէտ և նախապաշարեալ դանդաղումներով։ Մի քանի օրինակ այս վերջիններից. «Իմաստասիրաց ասացեալ յաղագս լուսնի և արեգական. ի նաւասարդի թէ լուսինն խաւարի՝ շատ ձիւն գայ. ի հողի եթէ լուսինն խաւարի՝ ելանէ թագաւոր մի յարեւելից և առնէ արիւնհեղութիւն ...» (2եռ. 2026, 9)։ Ահա լուսինն ու արեւելից թագաւորը իրար հետ շաղկապուած։ Ուրիշ օրինակ աստղաբաշխական—աստղագիտական «ցուցմունքներից». «Յորժամ յարեւմտից կողմն ամպ մնա մինչև ի վաղիւն՝ նշանակ է անձրևի, Թէ ի մուտս արևուն ամպ խանձել տեսանես՝ անձրև նշանակէ։ Յորժամ լուսինն նոր լինի կամ փուլ և կարմիր դառնա կամ մլարի՝ բերոյ նշան է ... Յորժամ աստղ ցոլանա յարեւելից յարեւմուտս՝ թագաւորն պարսից և խուաց (?) պատերազմին, որպէս ասէ Անդրէաս իմաստասէրն։ . . Եթէ ի չորրորդ աւրն զլազմաստեղն գնակ տեսանես՝ զօրացն պարսից մեծ շարժումն լինի, ապա թէ ճապաղ՝ պարսից նուազութիւն և Հայոց բարձրութիւն» (2. Թ. 2024, 7)։ Եւ այսպէս անվերջ* Անանիայի սոյն գրութեանը, ինչպէս ասացինք, ազատ է բոլորովին աստղագիտական տարրերից։

Մենք է մի ուրիշ խնդիր. բնագիր է թէ թարգմանական այս «Յաղագս ամպոց և նշանացը»։ Մենք հակուած ենք կարծել վերջինը, ոչ միայն օտար (յոյն) բառերի գործածութեան պատճառով—այդ կարող էր տեղի ունենալ և ինքնուրոյն հայ բնագրում—այլ աչքի սուաջ ունենալով դիտողութեանց մի քանիսի անհնարաւորութիւնը Հայաստանում կամ նոյն իսկ Տրապիզոնում, ուր երկար տարիներ ապրել է Շիրակացին (օրինակ կղզինիւրի մասին եղած դիտողութիւնը տ. 195)։

* Այդպիսի «ցուցմունքներ» կան եւ հրատարակուած Էփիմերոսների, Ծրագահանների մէջ, սեւ օրինակ Ծրագահան, տպ. Երեսա, 1877. եր. 267, 285։ Տես նաեւ Էփիմերոսէ, Վենետիկ, 1796։ Այս հրատարակութեան մէջ կան հետքեր եւ մեր Ընդարձակին, որ տես նշանք անձրևաց, հողմոց, մրդկաց եւ պարզութեան, գլուխը, եր. 172։

Թէեւ մեր երկաթագիր 2-ը հնութեամբ երեւիլի բայց անշուշտ աղատ է թերու-
թիւններից և աղճատանքներից: Մի քանի կէտեր մնում են ինձ համար խնդրական, օրի-
նակ տ. 146—8, Կ-ի-ի-ի և «և փիւկոս» թռչունների անունը, որ պէտք է լինին միևնոյն
բանը, ինչպէս որ պահանջում է ասութեան ընդհանուր իմաստը. թերևս պէտք է լինին
առաջինը՝ Կ-ի-ի-ի, երկրորդը՝ Կ-ի-ի-ի-ոս ? (= և փիւկոս), Փիւկոս յունարէն, եթէ չեմ
սխալուում, նշանակում է իշամեղու: Այս և ուրիշ միջին կէտերի բացատրութիւնը մնում
է աւելի հմուտներին: Յուսալի է նոյնպէս, որ նոր ձեռագրեր երևան գալով լրացնեն թե-
րին և ուղղեն վրիպակները: Մեր մատենագրանի մօտ 100 2-երի մէջ որոնցում Անա-
նիա Շիրակացուց հատուածներ կան, ինձ չյաջողուեց գտնել այս գրուածքի մի ուրիշ
օրինակ:

Գալուստ Տ. Մկրտչեան.

[ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՀԻՐԱԿԱՅՆՈՅ ՀԱՄԱՐՈՂԻ]

[ՅԱՂԱԴՍ ԱՄՊՈՅ ԵՒ ՆՇԱՆԱՅ]

[ԺԸ]

- [9a] ՅՈՐԺԱՄ *Գ. աւրեայ երեւի լուսինն եւ եղջերքն վերաձգեալ՝ եւ յտակ
5 եւ սուրբ լինի՝ նշանակէ զաւգ պարզութեան. ապա թե սուրբ են եղջերքն
եւ շիկագոյն՝ հոգմային նշանակեն. վասն խառնուածոյ սեաւ թանձր ամ-
պոյն ի հայելիս պայծառութեան լուսոյն՝ շիկագոյն երեւի:
- Յորժամ *Գ. աւրեայ լինի լուսինն՝ արժան է պայծառագոյն լինել, ապա
թե որպէս զ *Գ. աւրէն տխուր են եղջերքն եւ թանձր եւ ոչ սուր ձգեալ,
40 այդ լիացեալ ծայրքն եւ բթացեալ՝ նշանակեն հոգմ արեւմտեայ կամ անձ-
րեւ. վասն զի թխացեալ աւգն այնպէս ցուցանէ զեղջերսն լուսին:
- Յորժամ *Գ. աւրեայ է լուսինն եւ եղջերք ոչ ի ներքս խոնարհեալ եւ ոչ յող-
նեալ արտաքս, այդ կանգուն վերաձգեալ՝ հոգմոց նշանակէ, վա[ս]ն որոյ խ-
կղբանէ կանգնին եղջերքն վերաձգեալ յաւգոցն, որպէս երեւի թե յաւգոցն
45 ձգի ի վեր, ոչ թե թեւ հոգմոց նշան, այդ սեւաթոյրը հոգմոց նշան, որ է
Հիւսիսային եւ լիւբեացի. ապա թե ի չորրորդումն նորին նման երեւին եղ-
ջերքն՝ առաւել նշանակէ զաւգոց սաստիկութիւն, զի վասն ուժգնութեան
աւգոցն եւ ի *Գ. աւուրն կանգուն երեւին եղջերքն:
- Յորժամ եղջերքն հարաւայինն խոնարհեալ՝ զհարաւ նշանակէ. եթե արեւ-
մրտեայ եղջերն խոնարհեալ՝ զարեւմոտ հոգմ նշանակէ, ապա թե յարեւ-
մուտս կողմն ճապկեալ են եղջերքն՝ նշանակեն զհարաւոյ հոգմ: վասն զի
մզէ կանգուն եղջերն զլուսաւորութիւն ի հարաւոյ յարեւմուտս եւ յա-
րեւմոցի ի հարաւ, եւ այսպէս երեւի եղջերն խոնարհեալ յոյն:
- Յորժամ *Գ. աւրեայ է լուսինն եւ ամենայն բոլորն շիկա[9b]գոյն է՝
25 զյուզմունս ամպոց նշանակէ եւ զաւգոց, ապա թե շիկագոյնս աճեցեալ
եւ հրացեալ՝ եւս առաւել քան զառաջին[ն] լինի յուզումն ամպոց եւ աւգոց:
- Յորժամ երկիւցուն կողմանցն հասարակեալ լուսինն միապէս, եթե յա-
ճունս իցէ եթե ի մաշս, եւ եղջերքն հարթեալ եւ մէջ հասարակին լցեալ,
վասն զի սկսնու յեղջերացն եւ մաշի յեղջերացն, եւ սուրբ է գոյնն՝ զսարդ
30 նշանակէ, ապա թե շիկագոյն՝ հոգմին նշանակէ զաւուրս ամսոյն այսու
նշանաւ. ապա թե ի միոյ կողմանէ թխագոյն՝ յանկագոյն մասն ունի ամիսն:
- Յորժամ նշան երեւի ի լուսինն յ *Գ. աւրեին կամ ի *Գ. աւրեին մահկա-
ձեւ՝ եթե ի պարզոյ եթե յամպոյ յուզման՝ մինչեւ ցհասարակն լուսնոյն զնոյն
նշանակեն աւգոյն հիւթք. ապա թե ի հասարակէ լուսնոյն երեւի նոյն նը-
շան՝ մինչեւ ցգլուխ լուսնոյն նշան լինի. ապա թե զարձեալ նշան լուսնոյն
35 ամսոյ ի գլուխն երեւի՝ մինչեւ ցհասարակն լուսնոյն մաշսոյն նոյն լինի. դար-

Ժան. Տող 4. 8 եւն լուսին, արեգակ քառերը մեծ մասամբ գաղափարագրով են գրուած:
Տ. 8. արժան է = արժան է, այլ եւ «թե, եթե» հնագոյն ուղղագրութիւնը պահում ենք անփոփոխ:
նոյնպէս «եղջեր» եւ նման հին ձեւերը, տ. 20, 21, եւն: 27, Հին ուղղագրութիւն է եւ «երկուցուն» ք. եւ
ոչ թէ վրիպակ:

ձեռք ի հասարակէն նոյն լինի նշան մինչև երիս աւուրս մահկանացի նոյն լինի:

Յորժամ ի լուսինն մլար լինի եւ յամենայն կողմանց զլուսինն թաղան-
 40 թեալ իցէ՝ եթե առ սակաւ սակաւ անաւորանայ մլարն եւ հալի թխագոյն
 երեւմամբ՝ զպարզ նշանակէ՝ եւ այսպէս ծանուցանէ զաւգոցն ժողով ա-
 նաւոր եւ զիւրահալ: Ապա թե լուսինն ի միջէ կողմանէ մլարն պատառի
 եւ ձգի՝ հողմային հիւթից նշանակէ՝ եւ անախ լինի ձգումն հողմային՝ ուս-
 45 նակէ յուղմունս ամպոց: Վասն զի կրկնումն [10a] այս մլարի ի թանձրու-
 թենէ հիւթոց աւգոյն եղեւ, ապա թե երրորդ եւս երեւե[ս]ցի մլարն եւ
 թուի՝ եւս գծնդակագոյն ցուցանէ զյուղմունս աւգոց՝ եւ այս երրորդ նը-
 շան է գծնդակ եւ առաւել պատճառ յուղմունս ձմերանոց:

Յորժամ առ արեգակամբ երեւե[ս]ցի նշան ջուրեալ՝ յուղումն ամպոց
 50 լինի եթե հողմային է թե անձրեաց: քան զլուսինն այս զարաւորագոյնէ,
 զի եւ ճառագայթք արեգական ուժաւորագոյն են քան զլուսինն: քանզի ոչ
 կարեն ճառագայթք լուսնի հալել զաւգոցն ժողովեալ թանձրութիւն ամպոց:
 եւ այս [հիւթք] աւգոց արեգական յայնմապէս ցուցանեն զնշանս քան զլու-
 սնի, որք ճշմարտապէս հային ընդ արեգակն, յորմէ նշանաց մարթի ճա-
 55 նաչել որպէս լինի:

Յորժամ յարեւելից կողմանէ արեգակն երանգ երանգ երեւի որպէս
 թե հրագոյն եւ շիկագոյն եւ թուի եւ կամ այլ ինչ գոյն հաստութեամբ՝
 զիւռովութիւն աւգոց նշանակէ եւ չէ ակնկալութիւն պարզոյ:

Յորժամ արեգակն յիստակ երեւի եւ նորին նման յիստակ եւ անամպ
 60 գաւտին որ զարեգակամբն երեւի՝ նշանակէ զառաջիկայ աւրն պարզ լինել:

Յորժամ [ամ]ենայն կողմանց հարթ երեւին մնաք արեգական՝ հողմ
 նշանակէ, ապա թե արեգակն խուղեալ երեւի եւ ճառագայթք պատառեալ
 է որ յարեւմուտս եւ է որ ի հարաւ կայս, եւ մէջն պայծառ եւսուրբ
 երեւի՝ անձրեւս եւ հողմս նշանակէ:

65 Յորժամ ընդ ելանեւ արեգական կայծակ լինի եւ առ նովաւ շիկագոյն ե-
 րեւի կամ թխագոյն՝ նշանակէ շիկագոյնն հողմ եւ թխագոյնն անձրեւս,
 ապա թե է ինչ արեգակն որ շիկագոյն երեւի եւ է ինչ որ թխագոյն
 նշանակէ անձրեւս թխագոյնն եւ հողմն շիկագոյնն:

[10b] Յորժամ արեգակն մտանէ կամ ծագէ եւ ճառագայթքն յի-
 70 րեարս խոնարհեալ մղեալ յաւգոցն եւ զմի կողմն ընդ ծագելն կամ ընդ
 մտանելն հովանի ունի յամպոյ, եւ է զի ամենայն իսկ ըմբռնեալ յամպոյ
 լինի ընդ ծագելն եւ ընդ մտանելն՝ զայն աւուրս

Յորժամ յառաջագոյն քան զարեգական ծագել ամպ չափաւոր եւ
 անաւոր՝ եւ ապա արեգակն ընդ ամպոյն վերանա[ւ] ախոր ճառագայ-
 75 թիւք, այնպէս զի լոկ բոլորն երեւե[ս]ցի՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ ընդ ծագել արեգակն մեծագոյն քան զսովորականն երե-
 ւե[ս]ցի եւ ընդ ելանելն սիւռի եւ լայնանա[ւ], որպէս զի հալի ինչ, եւ
 առ սակաւ սակաւ ի վեր ելեալ փոքրագոյն երեւի՝ նշանակէ պարզ լինել:

Յորժամ ձմեռնային ժամանակի ի մուտսն գեղնագոյն երեւի՝ պարզ
 80 նշանակէ, եւ այս ի խտացեալ ամպոց եւ լուծեալ եւ յանաւոր աւգ փո-
 փոխեալ, եւ ի ճառագայթից ջեռեալ խոնաւ երեւեցուցանէ, որպէս զգաւ-
 րի ձգի եւ ճառագայթքն ընդ խոնաւն խառնին, եւ գեղնագոյն եւ կանաչ
 երեւի ընդ մտանել արեւու:

Յորժամ ամպ առագաստէ՝ թե թուի են ամպքն եւ ընդ առագաստելն
 85 ճառագայթքն յամպն խառնին յերկուցունց կողմանց՝ նշանակէ զառաջիկայ
 աւրն անձրեւս լինել, զի վասն թանձրութեան ամպոցն թուի երեւի:

46. «երեւցի», ձեռք աւելի արժանի է ուշադրութեամբ. մեր կարծիքով այս մի անցողական ձեւ է «երե-
 ւեցի» նագոյն եւ «երեւցի» համեմատաբար նորագոյն ձեւերի մըն: Երկաթագիր գրութեանց մէջ
 շատ յաճախ է պատահում այս մընը ձեւը: 55. Ձեռագրում «թիւք աւոց», ուղղում ենք «իւք», հե-
 տեւելով քննարկ 54, 46 տողերին: 78. 2. «երեւեալ» 81. 2. «որպէս զի գաւտի»

Յորժամ արեգական պատա[ր]ումն լինի եւ առանց ամպոյ մտանէ՝ եթե լինիցի[ն] առ նովաւ շիկագոյն ամպք ոչ զցայգն եւ ոչ զյառաջիկայ աւրն չէ ակնկալութիւն անձրեւի:

90 Յորժամ արեգական ճառագայթքն տխրեալ մեղ երեւի[ն] եւ թխութեան նմանեալ, որպէս[11a] երբեմն մեղ խաւարչտագոյն երեւի[ն]. եւ այս լինի արեգական խաւարչտանալոյ:

Յորժամ թանձր ամպ լինի առ նովաւ՝ յուզման ամպոց նշանակ է:

95 Յորժամ կամի արեգակն ելանել եւ առ նովաւ ամպք հրագոյն շիկագոյն եւ խիտ՝ նշանակէ զամպոյ եւ ոչ լինին ամպքն առանց անձրեւի եւ ոչ աւրն առանց ցաւոյ:

Յորժամ արեգակն ելանէ եւ ճառագայթքն գոգցես թե յարեւելս կոյս ելանեն զբոլորական եւ խաւարչտագոյն լինի՝ ցուցանէ թէ յանաւար ամպոց տաղապատեալ լինի, եւ այս նշանակէ անձրեւ կամ հողմ. ապա 400 թե ճառագայթքն առաւել մըրկեալ երեւին՝ է՝ առանց ամպոյ նշանակէ:

Յորժամ առ արեգակամբ թուիս կամ մթար լինի՝ զխառնութիւն ձմերանոյ նշանակէ, ապա թէ մաւտագոյն լինի մլարն՝ տեղատարաւք լինին. վասն զի նշանակեն այս ամպք զթանձրութիւն աւագոյ եւ գծաւարհալութիւն: Որպէս ասացի՝ թե մաւտագոյն լիցի բակն բոլորեալ արեգականն եւ գծաւարհալ՝—յայտ է թե երկոյս անգամ այսպէս ամպք շրջապատեն 405 զարեգակամբն՝—մեծ ձմերանոյ նշանակք են:

Յորժամ երեւի որ կոչի պատիզովն ամպ թանձր՝ ըմբռնեալ ժողովեալ յարեգական ճառագայթից, որպէս թե նորա նման երեւի եւ ընդ նմա գնայ՝ ակնկալութիւն է ձմերանոյ. յայտ է՝ զի եւ այսպիսի ինչ վասն 410 առաւելութեան թանձրութեան ամպոց անհալ լինի, թե մաւտ առ արեգակամբն գնայ. եւ յորժամ ի հարաւոյ կողմանէ լինի այս պատիզովն՝ հարաւ ցուցանէ, եթե արեւմտից՝ արեւմտէ ցուցանէ:

Յորժամ մտանէ արեգակն երեկուն եւ ցաւ արկանէ՝ առաւել անձրեւս նշանակէ զայն աւուրս քան զծագել արեգականն. եւ վասն այնր 415 լինի այնպէս, զի ի ծագել արեգականն ի ջերմութեանէ ի ցրտութիւն փոխի. իսկ երեկուն վասն առաջիկայ գիշերոյն ցրտութեան ամպքն հաստատուն կան, վասն այնր զյուզմանս ամպոց նշանակէ:

Կ ԱՍՏԵՂՔ են որոց խառնակեալ ճանապարհք լինին գնացից, որ անուանեալ կոչի[ն] յարդգոյ, եւ այս ճանապարհ թե սպիտականայ՝ հողմ ցուցանէ յայնմ կողմանէ ուստի շարժեցան. ապա թե ի միւսմէ կողմանէ աստեղքն ոչ շարժեցան, այլ յայլմէ կողմանէ՝ խառնակ հողմ նշանակէ:

Տեղի է որ կոչի մուր եւ այս ժողով իմն է, որ երեւի զամպ նման, եւ լինի առ պատենիք խեցգետոյն եւ Բ. աստեղք առ նովաւ՝ մի ի հարաւոյ եւ մի յարեւմտից, որ կոչեն էշո, եւ յորժամ պարզոյ ի վեր հայիս՝ յանկարծ 425 մուրն չերեւի եւ նուազ աստեղքն՝ որ էշքն կոչին՝ երեւին—զյուզմանս ամպոց նշանակէ:

Յորժամ մուրն թուիս երեւի եւ աստեղքն իրերաց նման՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ առ մնրովն Բ. աստեղքն որ կոչին էշք, եւ որ ի հարաւոյն է նուաղագոյն երեւի, եւ որ արեւմտէն նորին նման սուրբ հողմն նշանակէ արեւմտէ. ապա թե շրջի արեւմտէն նուաղագոյն լինի եւ հարաւայինն նորին նման լինի սուրբ՝ հարաւ լինի:

ԿԱ Յորժամ կայծակէ ի չորից կողմանց եւ ի նմին կողմանց ուստի կայծակէն հողմք լինին՝ զյուզմանս ամպոց նշանակէ. մանաւանդ որ ի ծովու հաւք են վտանգին:

435 Յորժամ սկիզբն գիշերոյ լինի եւ ամպ երեւի նման գլաթոյ՝ զխառնութիւն աւագոց նշա[նակէ]:

Յորժամ կամարն ընդ արեւմուտս կրկին երեւի՝ անձրեւս նշա[նակէ]:

140 Յորժամ որ եւ իցէ աստեղս տեսանես մլար թուխ՝ զյուզմունս
ամպոց նշանակէ:

Յորժամ ի գլուխս լերանց[123] շնդչիւնք լինին՝ հոգմն նշանակեն:

կբ

Յորժամ արագիւ ի ծովէ կողմանէ փախչի զարհուրելով եւ սուր ձայն
առնելով զյուզմունս ամպոց նշանակէ: Եւ վասն այնր փախչի՝ զի յա-
ռաջագոյն ճանաչէ ի խռովութենէ ծովուն:

143 Յորժամ պարզոյ կռիւք ի մայրեաց թռչին ընդգէմ՝ իրերաց զար-
հուրելով նշանակեն զյուզմունս ամպոց եւ հոգմնք եւ փիւկոս այս հա-
րիկ մի խլիկ՝ որ ի փոքր ի շնչմանէ շարժի:

Յորժամ մոմունք եւ սագք ի ցամաք ելանեն եւ զթեւսն կտուեն՝
զյուզմունս հոգմնք նշանակեն:

կգ

150 Յորժամ ի գլուխս լերանց ամպ ընդ երկար երկայնի եւ նուալ եւ
երկայն երեւի՝ հոգմնք նշանակէ:

Յորժամ պապիւք ի ծովէ ելանեն բազում զմիմեամբք՝ հոգմնք նշանա-
կէ. նման է որպէս որ յորոշառուեդ (?) ելանէ:

153 Յորժամ ծովային կամ գետային հաւք անդադար մրտալըծին՝ որպէս
թե հարթ ջրոյն լինիցին՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ ծիծառունք առ լծովք թռչին ստէպ ստէպ եւ զթեւսն ի
ջուրն հարկանեն՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

կդ

160 Յորժամ գորտք առ միմեանս ժողովին եւ կոչեն՝ զյուզմունս ամպոց
նշանակեն. եւ են գորտք որ կոչին գիւռնիովնք ճշմարտեն առաւել զժա-
մանակս եւ այնպէս մանրիկք են՝ մինչ արդկունք կտեն զնոսայ:

Յորժամ աղաղանք ձայն առնեն ընդ առաւառս՝ ձմեռն նշանակէ:

Յորժամ առ ծովեզերք թեւուք զջուրսն հարկանեն զյուզմունս ամ-
պոց նշանակէ:

Յորժամ արջառ յերկին գլխամբարձ է եւ հոտայ՝ անձրեւս նշանակէ:

[կե]

163 Յորժամ մըմունք զձուս իւրեանց հանեն ի ծակուց՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ մըմունք ժողովեալք եւ յորմ նստիցին՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ ընտանի հաւք կտուին[123] եւ մեծաձայն կոչեն՝ անձրեւս
նշանակեն:

170 Յորժամ ճայք զմիմեամբք շրջապատին եւ՝ ճչեն՝ անձրեւս նշանակեն.
մոնաւանդ ագռաւք յորժամ թռչին եւ միմեանց ձայնս առնեն՝ անձրեւս
եւ շանթս եւ կարկուտս նշանակեն:

Յորժամ ճայք թանձր ձայնիւ ճչեն եւ թեւուք զաւդս հարկանեն՝
անձրեւս նշանակեն:

կզ

173 Յորժամ ընտանի հաւք եւ ասղակտուցք եւ ձկնքալք կտեն եւ ի բոյնս
գալով շարժեն զթեւս իւրեանց՝ յուզմունք ամպոց լինի:

Յորժամ արագիւք ի ծովակոյս իջանեն ձայն[իւ] անձրեւս նշանակէ:

կէ

Յորժամ ճանճք սրագոյնս խածանեն եւ զնոյն արիւն յորդորելով
ծծեն՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ:

180 Յորժամ խոնաւոյ գիշերի ի պատրուկէ ճրագաց կայծ ոստանի՝ ան-
ձրեւս նշանակէ. եւ զի առ պատրուկաւն հրեղէն բոլորածեւ անձրեւս
ձմերանի նշանակէ: Եթե ի պատրուկէն լոյսն չելանէ կանգուն՝ այդ է զի
ի մի կողմանէ կամ յերկոսեան կողմանս յայսկոյս յայնկոյս պղպլջաց պէս
կողմանի՝ անձրեւս նշանակէ:

183 Յորժամ մոմունք ամարանի ստէպ ստէպ թռչին ճախրելով՝ անձրեւս
նշանակեն:

Յորժամ շամանդաղ ձգի ի լեռնոտանէ եւ ծայրք լերանցն երեւի[ն]
յիստակ՝ պարզոյ նշան է:

կզ

Յորժամ ի կասկարայս կամ ի պուտունս կայծակունք ժողովին՝ անձ-
րեւս նշանակեն:

190 Յորժամ կայծ ունի[ն] ինքեանս պուտունք որպէս կորեակ շուրջ զին-

քեամ [բ] ք՝ անձրեւս նշանակէ:

Յորժամ անգունդք շրջանս առնուն եւ խորն պայծառ երեւի՝ հարաւ հողմ լինի:

495 Յորժամ երկրի կամ կղզոյ ծայրք զիմաւք ի ծովս կողմն են եւ քան զինքեան[ս] վերագոյն ամպ ունին՝ խառնակ հողմ նշանակեն:

Յորժամ հարաւահողմ լինի, ուժգին եւ սաստիկ արկանեն զցաւդ, հիւսիսային հողմն նշանակ է լինել:

200 [13a] Յորժամ յանգունդս երեւի որպէս փոշի եւ աւզ փոշեցեալ խարտեշութեամբ, այնպէս անաւորացեալ՝ որպէս թե չերեւի իսկ, նշանակէ հարաւ լինել:

կթ.

Յորժամ շամանդաղ լինի զամառն՝ զարեւմոյէ հողմ նշանակէ:

Յորժամ ընդ երեկոյս կարմրութիւն լինի յերկին՝ զպարզ նշանակէ. եւ յորժամ ընդ առաւաւտս՝ անձրեւս նշանակէ:

205 Յորժամ արեգակն յեւնի իւր մթագոյն երեւեցուցանէ զճառագայթսն իւր՝ մեծ ամպոց յուզմունս նշանակէ:

Յորժամ ամպ յամպ ընթանա[ւ] յարեգակն եւ ամպն թանձրանա[ւ]՝ զմեծ ամպոց նշանակէ:

Յորժամ ի մտանել արեգակն ճառագայթս ձգտեցուցանէ վետ վեա՝ զամպոց յուզմունս նշանակէ:

210 Յորժամ յարեգակն գաւտիք երեւին՝ նշանակէ զամպոց զեթերին եւ զաւզոց շնչ[մունս]:

Յորժամ ընդ ծագել արեգակն մթագոյն ելանիցէ եւ նման արեան ունիցի զճառագայթսն՝ թե ի նմին յամիցէ եւ աւզն վիզեալ ոչ յիստակիցի՝ եւ ապա եւս քան զեւս բազմանայցեն եւ աւգքն խտտաշունչ յաւելցին՝ զսաստիկ անձրեւոց յայտ առնէ:

215 Յորժամ արեգակամբ այդ արեգակունք երեւին՝ զհողմն նշանակէ:

Յորժամ արեգակն ջերմ շողիւք՝ եւ ի վերայ գլխոյն որպէս հուր լուցանէ, եւ մանաւանդ ամպ յամպ մտանէ ջերմ ճառագայթիւք՝ զամպոց նշանակէ:

220 Յորժամ ընդ մտանել[ւ] արեգակն ամպքն կարմրանան, զոր ոմանք խանձումն ամպոյ ասեն՝ նշանակէ զպարզոյ:

Յորժամ արեգակն ցաւդ շատ արկանէ՝ նշանակէ զերաշառութեան:

Յորժամ ադեղն յամպս երեւի՝ զսաստիկ ամպոց նշանա[կէ] եւ փարատէ զխստութիւնն:

Հ

225 Յորժամ լուսինն բակ ունիցի յամպոց, եւ մուսղ զարեգակն ունիցի՝ յամպոց ջուրք բազումք հեղուն յերկիր, եւ կամ զամբոխումն աւզոց դառնաշունչ նշանակէ:

Յորժամ յեղջերսն լուսնի կարմրութիւն եւ մթութիւն երեւի՝ ջուրք բազումք հեղուն յերկիր եւ հարաւ բռնութեամբ յաւգս բարձառի:

230 [13b] Յորժամ ամենայն աստեղք խառնակ երեւին՝ զանձրեւս նշանակեն եւ զեթերին շնչումն եւ կարկուտս ի տեղիս տեղիս:

ՄԱՏԵՆԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆ.

Գ. ԺՆՐՈՇԵՂԻ. — Մարդ — Առիւծ, առասպելական պօէմա (պատկերադարձ). փոխադրեց Գաւթ Տէր Գաւթեանց, 1895 թիֆլիզ. տպ. Մ. Շառաձէի և ընկ.

Վրաց հին և նոր գրականութիւնը մեզ համար դեռ ևս մի անծանօթ աշխարհ է: Թէպէտ և ամօթ է մեզ համար այս խոստովանութիւնը, բայց աւելի լաւ է մեզքը խոստովանելը քան թէ թաղցնելը: Թէ թէ մեծ առնչութիւն կայ վրաց և հայոց ազգերի մէջ նոյն իսկ պատմական ժամանակներից սկսած, աւելորդ է այստեղ յիշատակելը, բայց թերևս աւելորդ է չեշտել մեր այդ զանցառութիւնը, որպէս զի այդ մի խթան լինի ձեռնհասների համար այդ աւելի քան կարևոր գործի ձեռնարկելը: Յայտնի է ապաքէն, որ վրաց հին գրականութեան մէջ հայկականի բազմաթիւ հետքերը կան, որոնց ուսումնասիրութիւնը պիտի մուծ սարանէ մեր միջնադարեան գրականութեան մուծ կողմերը: Պակաս ուշադրութեան առարկայ է մեզ համար և վրաց նոր գրականութիւնը, որ այնքան հարուստ է բանաստեղծութիւններով, այդ բանաստեղծութիւնների փոխադրութիւնը պէտք է ցանկալի է համարել հէնց այն տեսակետով որ երկու բնակակից և ճակատագրակից ազգեր միմեանց աւելի ծանաչեն և հնարաւոր կացուցանեն այն թիւրիմացութիւնների բարձունք, որ վերջին ժամանակներս տեղի են ունենում:

Գ. Ծերերթելու այս վէպիկը մի գեղեցիկ բանաստեղծութիւն է փոխադրական իմաստով, նրա ձևն ու բովանդակութիւնը շատ ընտանի է հայ ժողովրդի համար, միայն ափսոս որ փոխադրողը բնագրի չափական լեզուն է պահպանել, որով բանաստեղծութեան արժանիքի մի մասը կորչում է: Թարգմանութիւնը խնամքով է կատարուած և հայերէնը անսպաթաք կարդացուում է: Հրատարակութիւնն ևս մեր տպագրական պայմանների համեմատութեամբ կարելի է գեղեցիկ համարել: Յանձնարարում ենք մեր պատանեկական գրադարաններ կազմողներին:

Ա. ՊՈՒՇԿԻՆ. Կապիտանի աղջիկը. Թարգմ. Յարութիւն Կարապետեան. Ալէքսանդրապոլ. 1895.

Կապիտանի աղջիկը իրաւամբ Պուշկինի արձակ լեզուով գրուած ամենալաւ գործն է համարուում: Չնայելով որ Պուշկինից յետոյ մինչև մեր օրերը ուսաց պիպագրութիւնը այնպէս է յառաջագիմել ու զարգացել, որ նոյն իսկ եւրոպական գրականութեանց մէջ այսօր բաւականին պատուաւոր տեղ է գրաւած, այնու ամենայնիւ այժմ ևս Կապիտանի աղջիկը հաճութեամբ կարդացուում է: Մանաւանդ գեղեցիկ է նորա լեզուն իւր գեղարուեստական պարզութեամբ և այն նկարչական ոճը, որ յատուկ է մեծ բանաստեղծին: Յայտնի է, որ ոչ մի ուսական ընթերցարան (хрестоматия) է հրատարակուում առանց այդ վէպից հանած ընդարձակ հատուածների:

Անշուշտ Կապիտանի աղջկայ հայերէն թարգմանութիւնն էլ կը կարգացուի և այդ իսկ

պատճառով չենք կարող չցաւել, որ Կարապետեանի թարգմանութիւնը մեր թարգմանիչների մեծ մասի սովորական բոլոր թերութիւններն ունի: Ստրկաբար ուսերէն բառերը հայերէն դարձնելը թարգմանութիւն է հարկաւ և պ. Կարապետեանը դժբաղդարար այդպէս է վարուում: շատ տեղ էլ ուղղակի ուսերէնը չհասկանալու ապացոյցներ ենք գտնում այս թարգմանութեան մէջ: Բաւականանալք մի քանի պատահական օրինակով մեր ասածն հաստատելու համար: Ի՞նչ է նշանակում օրինակ, ուստեղ էլ էլ ուղղում — и купать — то не хочется. Գրինելը Սաւիչին ասում է թէ Չուրինին պարտ է 100 ռ. Я ихъ ему долженъ; պ. Կարապետ. թարգմանում է. Ես նոցա պարտ եմ այդքան, նոցա ихъ թէ ему բառի թարգմանութիւնն է. ապա ինչի՞ տեղ է գրուած այդ քան բառը, Իրեքъ попыталъ թարգմանած է «իմ մեղքից». Дьячиха — ն դարձել է սարկաւազ ու հի. сталъ поспатривать — աչքը տնկեց. не въ укоръ буди тебѣ сказано — երեսիդ (?) չը լինի ասել. въ разсѣяніи сталъ насвистывать — ցրուած գրութեամբ (?) սկսեց ևայն. дамское любопытство — տիկնայի ն (?) հետաքրքրութիւն. баба բառը թարգմանուած է պառաւ. командовать բառի համար հնարուած է հրամանատրել, суети — գիշերատիւ (?) ևլն. ևլն. ԲՐ հայը կը հասկանայ թէ վառարանները յարգով վառելին է նշանակում (печи топятъ соломой). կամ միթէ Իւան Կուզմիչի շուտ շուտ կրկնող слыхъ ты — ն ինձ լսիր է նշանակում: Սոցա նման օրինակներ կարող էինք շատ բերել, բայց այդանն էլ, կարծում ենք, բաւական է:

Յ. Յ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻՍ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ
ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

Ա. ՄՕՔՈՍ. — Ժողովրդական վէպ. գրի առաւ Ս. Հայկունի. գինն է 25 կոպէկ:

Բ. ՊԱՐՁ ԲԱՐԱԶՆԵՐ. — Երկրորդ տետրակ. Էմմանուէլ քահ. նաղարեանց. գինն է 15 կ:

ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿՏԵՍՆԵՆ

Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԱՐԻՐԻՐ ԺԵՑԻՈՅ. Բ. տպագրութիւն:

Բ.

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Նոր-Բայազիտ քաղաքի և գաւառին. աշխատասիրեց Մ. Արքեպիսկոպոս Սմբատեան:

Գ.

ԿՈՐԻՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Նորին թարգմանութեան հանդերձ դիտողութեամբ, գրեց Նորայր Ն. Բիւզանդացի:

Դ.

ՍՈԿՐԱՏ. — Հրատարակութեամբ Մեսրոպ վ. Տէր Մովսիսեանի:

Ե.

ՅԱՃԱՆԱՊԱՏՈՒՄ. — Հրատարակութեամբ Ա. Տէր-Միքէլեանի:

ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ԳԼՍՆԻՈՐԵԱԼ ԵՒ ԲԵՏԱՏՐԵԱԼ

ի Տէր Յովնանէս Աագ քահանայէ Մկրեան

Երրորդ Տպագրութիւն, սրբագրեալ եւ յաւելեալ

Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան

1895

Այս պատուական Աղօթագիրքն կը պարունակէ մեր Ս. Եկեղեցւոյ բովանդակ յանձնարարութիւններն, Նախ՝ ԿիրԱԿի օրերու կարգը մինչեւ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ խորհուրդը, և ապա 10-ի օրերու ԱՐԵԻԱԳԱԼԻ, ՃԱՇՈՒ, ԽԱՂԱՂԱԿԱՆԻ, և ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ (Եկեղեցի) ժամերգութիւններն ամբողջ, իւրաքանչիւրոց մէջ գտնուած Քարողներուն և Աղօթքներուն Աշխարհաբար թարգմանութիւններովն և Ս. Պատարագի Խորհրդոյն բացատրութիւններովն, և այլ և այլ ճոխ ծանօթութիւններով:

Գրքին սկիզբը դրուած է այս անգամ՝ Հոգեւոյ Տ. Ներսէս Ս. Պատրիարքի Թուղթն առ Աշխատասիրողն (ինչպէս կայր Ա. Տպագրութեան մէջ) նոյնպէս և այժմուս հոգեշնորհ Պատրիարքի Տ. Մատթէոս Ս. Արքեպիսկոպոսի մի Յորդորական գրութիւնն ուղղեալ առ Ժողովուրդն, որք բարձր վկայութիւնք են Աղօթագրքիս գերազանց օգտակարութեան, և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կարգադրութեանց և աւանդութեանց համեմատ հաւաքարմութեամբ դասաւորուած և բացատրուած լինելուն:

Յետոյ կայ Աշխատասիրող Բազմապիսի խիստ կարեւոր Յառաջաբանն՝ յորում հրապարակական և Առանձնական Աղօթից վրայ պիտանի տեղեկութիւններ տալով, մեր երանելի Նախահարց պատրաստած սքանչելի աղօթքներէն դուրս, օտար Աղօթագրքեր գործածելու անպատշաճութիւնն կը ցուցնէ, և կը յորդորէ վարժուիլ, ընտելանալ մեր Աղգային Եկեղեցւոյ Կարգադրութեանց և Աւանդութեանց, որպէս նաեւ Աղգային Գրական լեզուին, և սիրել զանոնք իբրեւ անգին Յիշատակներ մեր անմոռանալի Նախնեաց, որ Քրիստոնէական կրօնքն այնքան սրբութեամբ մեզ աւանդեցին:

Սոյն ԱՂՕԹԱԳԻՐՔն ահա այսչափ ճոխութեամբ պատրաստուած, մեր Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ որդիք պիտի կարենան գործածել, թէ Եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ ԺԱՄԱԳԻՐՔ, և թէ տուններու և ճանբորդութեանց մէջ իբրեւ ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ, ուստի ամենուն քով գտնուելու արժանի:

Այս երրորդ Տպագրութիւնն եւս յատուկ խնամով եղած է ընտիր թղթի վրայ՝ նըրբաքանդակ պատկերներով զարդարեալ, և կը բաղկանայ 860 էրեսներէ գեղեցիկ և վայելուչ կազմով, առանց զնոյ յաւելման: Կը գտնուի ի Ս. Էջմիածին Պ. Խորէն Խրիմեանի մօտ, և ի Թիֆլիզ Կեդրոնական գրաւաճառանոցը:

Պարզ լաթակազմ	• • •	1 Ռ. 50 Կ.
Ոսկեզօծ	• • •	2 »
Ոսկեզօծ կաշեկազմ	• • •	2 » 50